شهر بسطام و مجموعهٔ تاریخی آن

از : محمد علی مخلصی

بسطام در ۶کیلومتری شمال شاهرود ، در دشتی وسیع و پهناور اقع شده و یکی از مهمترین بخشهای آن بشمار میرود . (نقشه۱) ین شهر در زمانهای گذشته از جمله بلاد مهم ایالت قومس یا کومش (۱) بوده وطی قرون متمادی ، راه ارتباطی شرق و غرب از این شهر میگذشته است . و بهمین جهت از موقعیت واهمیت سوق الجیشی زیاد برخوردار بوده است .

درمورد پیدایش شهربسطام ازطرف مورخین و جغرافیدانان عقاید گوناگونی ابراز شده است (۲) .

پاره‌ای ازمحققان از جمله " مارکوارت " آلمانی بنیادکردن آن را در نخستین سده‌های هجری قمری میدانند (۳) . به روایتی دیگر این شهر از بناهای " بسطام " سردار معروف خسرو پرویزپادشاه ساسانی و فرمانروای خراسان و قومس و گرگان و طبرستان در قرن ششم میلادی است (۴) .

صنیع الدوله نیز به پیدایش شهر بسطام اشاره کرده و

---

۱) ایالت قومس یاکومش ازظهور اسلام تا اواخر دوره قاجاریه به ناحیه‌ای بین‌ری و خراسان‌اطلاق می‌شده است که شامل شهرهای خوار " گرمسار فعلی " ، سمنان ، دامغان ، شاهرود و بسطام‌بوده‌است.

این ایالت در سال ۱۳۴۰ به فرمانداری کل و درسال ۱۳۵۵ به استان‌سمنان تبدیل شد .

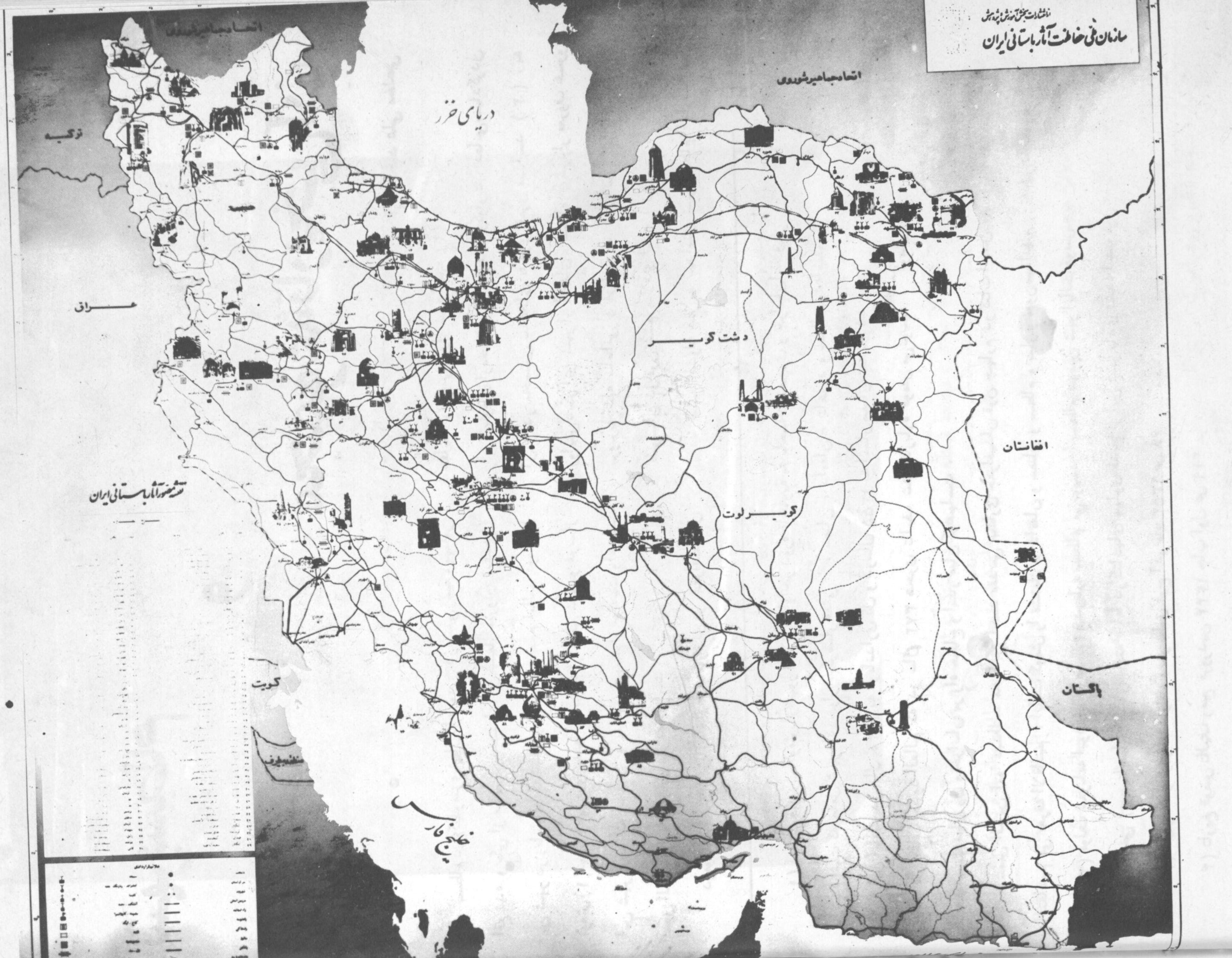
در کتاب حدود العالم که در سال ۳۷۲ هجری تالیف شده درباره قومس می‌نویسد : "کومش ناحیه‌ایست میان ری و خراسان بر راه حجاج و اندر میان کوههاست .

شمس الدین ابو عبدالله محمدبن احمد مقدسی بشاری جغرافیدان قرن چهارم در کتاب احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم ، ایالت کومش را مشتمل بر دامغان و سمنان و بسطام و بیار و مغون‌میداند.

۲) مولف سفرنامه ابودلف درص ۱۳۸ درباره بسطام می‌نویسد : بسطام سومین شهر ایالت قومس از واژه قدیمی (ویستاخما) اشتقاق یافته ، اما درکتابهای پهلوی قدیم از این شهر یادی نشده است .

۳) در رهگذر کویر انتشارات دفتر سابق فرح آذر ماه ۱۳۵۳ ص ۶۸

۴) تاریخ قومس تالیف رفیع فروردین ۱۳۴۴ چاپ اول ص ۲۱۹

سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران
اتحاد جماهیر شوروی
دریای خزر
ترکیه
عراق
دشت کویر
کویر لوت
افغانستان
پاکستان
کویت
خلیج فارس

چنین می‌نویسد (۵).

"شهربسطام از بلادقبل الاسلام است و چنین می‌نمایدکه بانی آن وستام معروف مباشر طاق وستام کرمانشاه بود وبتعریب بلفظ باالباءالموحده و الطاءالمشاءله اشتهار یافته بود."

ابن‌جوزی درکتاب تنقیح ازمحمدبن‌حبیب هاشمی نقل‌نموده که‌درسال ۲۴۲ یعنی عصربایزید دربسطام زلزله‌ای رخ دادکه‌ثلث آن ویران گردید (۶)

در بین سالهای ۲۶۰ ــ ۲۵۸ امامزاده محمد، از نوادگان امام جعفر صادق (ع) که همراه بایزید بسطامی از مدینه‌برای ارشادمردم‌به بسطام آمده‌بود در این شهر در گذشت و درمحل کنونی دفن گردید. (۷) بایزید برفراز مقبره‌اش بنائی‌احداث نمود. (۸) بادرگذشت‌بایزید (درسال ۲۶۱هـ) و مدفون‌شدن‌وی درجوار امامزاده محمد، این‌قصبه زیارتگاه صاحبدلان وعاشقان راه حق و حقیقت گردید و از آن پس مورد توجه قرار گرفت.

ابودلف که در اوایل قرن چهارم از بسطام عبور نموده‌در سفرنامه خود از آن به عنوان شهری کوچک یاد می‌کند (۹)

ابن‌حوقل یکی دیگر از جغرافیدانان مشهوراسلامی درسده چهارم ه‍ بسطام‌راروستائی‌آبادوباورنق‌توصیف‌نموده‌است. (۱۰)

ناصر خسرو در سال ۴۳۸ هجری از این شهر دیدن کرده آنرامرکز ایالت قومس دانسته و به قبر بایزید بسطامی نیزاشاره کرده و نوشته است که قبر این صوفی تاکنون همچنان‌موردتکریم

---

۵) مطلع الشمس جلد اول تالیف صنیع الدوله سال ۱۳۰۲ هجری‌ص ۶۷

۶) نشریه فرهنگ شهرستان شاهرود انتشارات اداره فرهنگ شاهرود ص ۸

۷) اقبال‌یغمائی درباره نسب امامزاده محمد در ص ۲۱ کتاب بسطام و بایزید بسطامی انتشارات شرکت سعادت شهریور ۱۳۱۷ می‌نویسد: و آن بزرگوار (امام صادق ع) فرزند صلبی خویش را با امامزاده محمد همراه ساخت. بایزید با آن بزرگوار وارد بسطام شدند...."

صنیع الدوله در کتاب مطلع الشمس جلد اول ص ۷۰ این مطلب را که امامزاده محمد فرزند امام صادق (ع) است رد کرده و چنین می‌نویسد: "این قصد از دو راه قابل تامل است یکی آنکه نهایت مستبعد است که بایزید ادراک زمان حضرت امام جعفر علیه السلام را نموده باشد چه وفات بایزید در دویست و شصت و اند بعهد معتمد خلیفه مقارن اوایل غیبت صغری روی داده و رحلت امام همام جعفر بن محمد درعهد ابوجعفر منصور اتفاق افتاده است. دیگر آنکه‌محمد بن جعفر بنا بر تحقیقاتی که‌پیش نمودیم درچارده کلاته از خاک گرگان بعهد مامون خلیفه‌وفات نموده و مدفون شده است. پس می‌توانیم بدینوجه تصحیح این‌سخن نموده گوئیم، امامزاده محمد نامی از احفاد حضرت‌جعفر صادق علیه‌السلام را یکی از معصومین بسلطان ابویزید سپرده......"

۸) بسطام و بایزید بسطامی ص ۲۱

۹) سفرنامه ابودلف (ابودلف در ایران) ترجمه سید ابوالفضل طباطبائی ص ۸۳

۱۰) لغت نامه‌دهخدا تالیف علی اکبردهخدا زیر نظر دکتر محمد معین شماره‌مسلسل ۱۲۵ تهران دی ماه ۴۵ چاپ دانشگاه تهران ص ۵۸

و تعظیم مردمان است (۱۱) .

در دوره سلجوقیان این شهر مورد توجه بیشتری قرارگرفت وبناهای متعدد در اطراف بقعه امامزاده محمد بناگردید .منجمله مسجد بایزید (سلجوقی) حیاط کوچک جنب امامزاده محمد (۱۲) و منار زیبای آجری در این دوره ساخته شد .

در دوره ایلخانان بسطام رونق تازه‌ای یافت و از آنجا که روحانیون شیعه فتوی داده بودند که درصورت امکان ، مقبره علما و محدثین شیعه زیارت شود ، در محلهائی مانند بسطام توجه مخصوص مومنین نسبت به مقدسین ، سبب شد که ساختمانهای عظیم ومجلل برابر مقبره آنها ساخته شود (۱۳) .بهمین جهت غازان خان مسلمان وشیعه که به ایجاد بناهای مذهبی علاقه وافر داشت ، دستور داد دو بنا یکی بر آرامگاه امامزاده محمد ویکی در ضلع شمال غربی صحن احداث نمایند . غرض ازاحداث بنای دوم که امروزبه گنبد غازان خان معروف است این بود که جسد بایزید را به آنجا انتقال دهد لیکن بسبب خوابی که پادشاه ایلخانی دیدوهمچنین مخالفت روحانیون ، از انجام این امرمنصرف شد .

در زمان سلطان محمد خدابنده اولجایتو ،ایلخان مسلمان مغول بناهای دیگری چون ایوان بزرگ صحن — سردر و دالان ورودی به ابنیه فوق الذکر افزوده گردید .

درعهدفتحعلیشاه قاجارمشاوران وی به اهمیت سوق الجیشی شاهرودکه روستای کوچکی بود پی برده وتوجه خود را به این روستا جلب کرده بودند و درنتیجه باگسترش شاهرود بسطام ازشاهراه قومس دور افتاد . وبهمین جهت مرکزیت و رونق پیشین را ازدست داد و به بوته فراموشی سپرده شد .

از این دوره تا عهد ناصرالدین شاه ، در عین حال که امامزاده محمد و مقبره بایزید هنوز زیارتگاه اهل دل بود بی‌توجهی‌های حکام به شهر بسطام و در نتیجه مجموعه بایزید باعث شد که ویرانی‌هائی در این آثار زیبا راه یابد لیکن طبق نوشته صنیع الدوله در زمان ناصرالدین شاه تعمیرات عمده‌ای در صحن و صفه تربت شیخ ابویزید طیفور بسطامی بهمت امیرالامرا العظام نصراله‌خان نصرالملک انجام یافت (۱۴) .

صنیع الدوله که تقریبا" در صد سال پیش یعنی در زمان ناصرالدین شاه بسطام را دیده در کتاب خود به شرح آن پرداخته و می‌نویسد (۱۵) .

" بالجمله شهربسطام باره استوار و بروج بسیار داردقطر اساسی باره ، سه ذرع ونیم و ارتفاع دیوار حصار از فرق کنگره‌های باره تا سطح زمین تقریبا" دوازده ذرع می‌شود چهل و دو برج درچهار سمت قلعه می‌باشد که غالبا" فاصله مابین هر دو برج پنجاه ذرع است ومعدودی ازبرجها شکلا" مخروطی و متناسب البنا می‌باشد .دور قلعه شهر یقینا" خندق بوده ، درالسنه وافواه است که قلعه حالیه بسطام را نواب حسینقلی خان جهانسوز شاه جعل الجنه مثواه ساخته ولی از آثار معلوم می‌شود که قلعه قدیم است ظاهرا" حسینقلی خان تعمیر کرده است و اختلاف صورت قطعات باره و بروج موید این احتمال است . شهر بسطام را دو

---

۱۱) لغت نامه دهخدا ص ۵۸

۱۲) سقف این حیاط در زمان فتحعلیشاه قاجار پوشیده شده و بصورت مسجد در آمده است .

۱۳) معماری اسلامی ایران دردوره ایلخانان تالیف دونالدن ویلبر ترجمه دکتر عبداله فریار بنگاه ترجمه و نشر کتاب سال ۱۳۴۳ ص ۲۹

۱۴) المآثر و الاثار تالیف اعتماد السلطنه انتشارات کتابخانه سنائی ص ۸۵

۱۵) مطلع الشمس جلد اول ص ۶۷

دروازه معتبر متماذیست یکی شرقی و دیگری غربی و سوق عامر بلد درخط مابین این دو دروازه واقع شده و در گوشه شرقی دیوار شمالی شهر دروازه مختصری بوده است که این زمان مسدوداست و با خشت آنرا گرفته‌اند و قلعه ارگ بسطام در شمال آن متصل بسورالبلد واقع شده و در گرداگرد آن خندقی عمیق و خاکریزی معتبربوده است و دردو طرف شمالی خاکریز دو برج قراول‌نشین ساخته‌شده که راه آنها از زیرخاکریز است و خود حصارارک شش برج‌دارد و دروازه آن در سمت شمالست و ازجنوب ارگ دروازه برای دخول بلد ساخته‌اند ...." (۱۶) (شکل ۱ و ۲)

امروزه مجموعه بسطام که‌بی‌شک یکی از مهمترین‌وزیباترین آثارتاریخی استان‌سمنان‌است درکنار میدان‌مصدق این شهرقرار گرفته‌و همچون‌نگینی در قلب خانه های خشتی و فرسوده‌بسطام می‌درخشد . (نقشه۲) بطورکلی مجموعه‌فوق که‌شامل‌آرامگاه‌بایزید

شکل ۱ــ نمای بیرونی دروازه ارگ

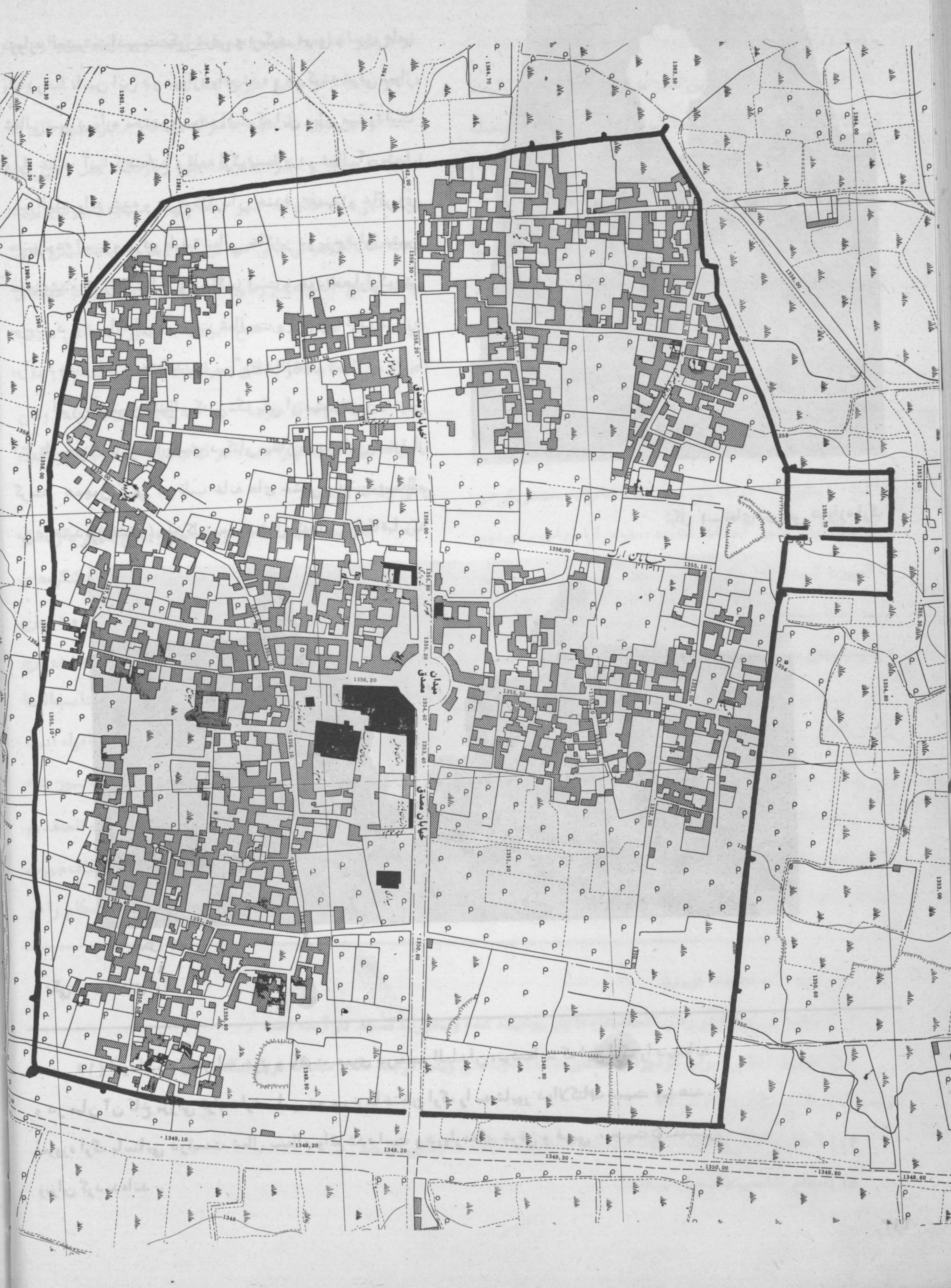

شکل ۲

یکی از برجهای ارگ

---

۱۶) ابودلف درسفرنامه خود و یاقوت حموی درمعجم البلدان ،نوشته‌اند که این ارگ را دیده‌اند و در میان آن کاخ بزرگی قرار دارد . این دو مورخ ساختمان ارگ را به شاپور ذوالاکتاف نسبت میدهند. امروزه ارگ باستانی درقسمت شمال بسطام واقع شده است و دروازه‌های شرقی و غربی ، جهت توسعه‌شهر ویران گردیده‌اند .

خیابان مصدق
میدان مصدق
خیابان مصدق
1358.20
1355.20
1354.40
1353.40

منارسلجوقی ، مسجد مردانه بایزید (سلجوقی) مسجد زنانه بایزید (ایلخانی) خانقاه بایزید ، امامزاده محمد ، گنبد غازان خان سردر و دالان ورودی ، ایوان غربی صحن ، مدرسه شاهرخیه مسجد جنب امامزاده محمد ، آرامگاه شاهزاده افغان می‌باشد ، و دو بنای دیگر یعنی مسجد جامع و برج کاشانه که درفاصله تقریبا" صدمتری مجموعه قرار دارند و از بناهای زمان سلطنت غازان خان است ، تحت شماره ۶۹ درفهرست آثار ملی به ثبت رسیده است (۱۷) (نقشه‌های ۳ و ۴ و ۵ و شکل ۳)

مجموعه مزبور اگر چه دارای ناهماهنگی می‌باشد که صرفا" نشانه‌ایست از تاریخچه ممتد آن ، ولی کیفیت عالی معماری و تزئینات محرابها ، درگاههای مجلل ، درهای منبت با ارزش نکات حقیقا" ممتازی هستند که نمی‌توان بی‌توجه از آنها گذشت.

"جکسون محقق آمریکائی نیز باوجود گونه‌گونی بناهای مختلف بسطام ، معماران و هنرمندان را در رعایت توازن و تناسب که به یکپارچگی آثار منجر شده قابل ستایش دانسته است " (۱۸) .

آرامگاه بایزید

این بقعه که در وسط قریه بسطام و درجنوب صحن مجموعه واقع است متعلق به ابویزید طیفوربن عیسی بن سروشان بسطامی ملقب به سلطان العارفین ، یکی از عرفای نامی و مشهور ایران درقرن سوم و معاصر با معتصم بالله خلیفه عباسی بوده است (۱۹) . ساختمانی نداشته است و بتدریج کسانی که به زیارت قبر آمده‌اند بنا بر رسوم دیرین هر کدام قطعه سنگ کوچکی بر روی قبر وی

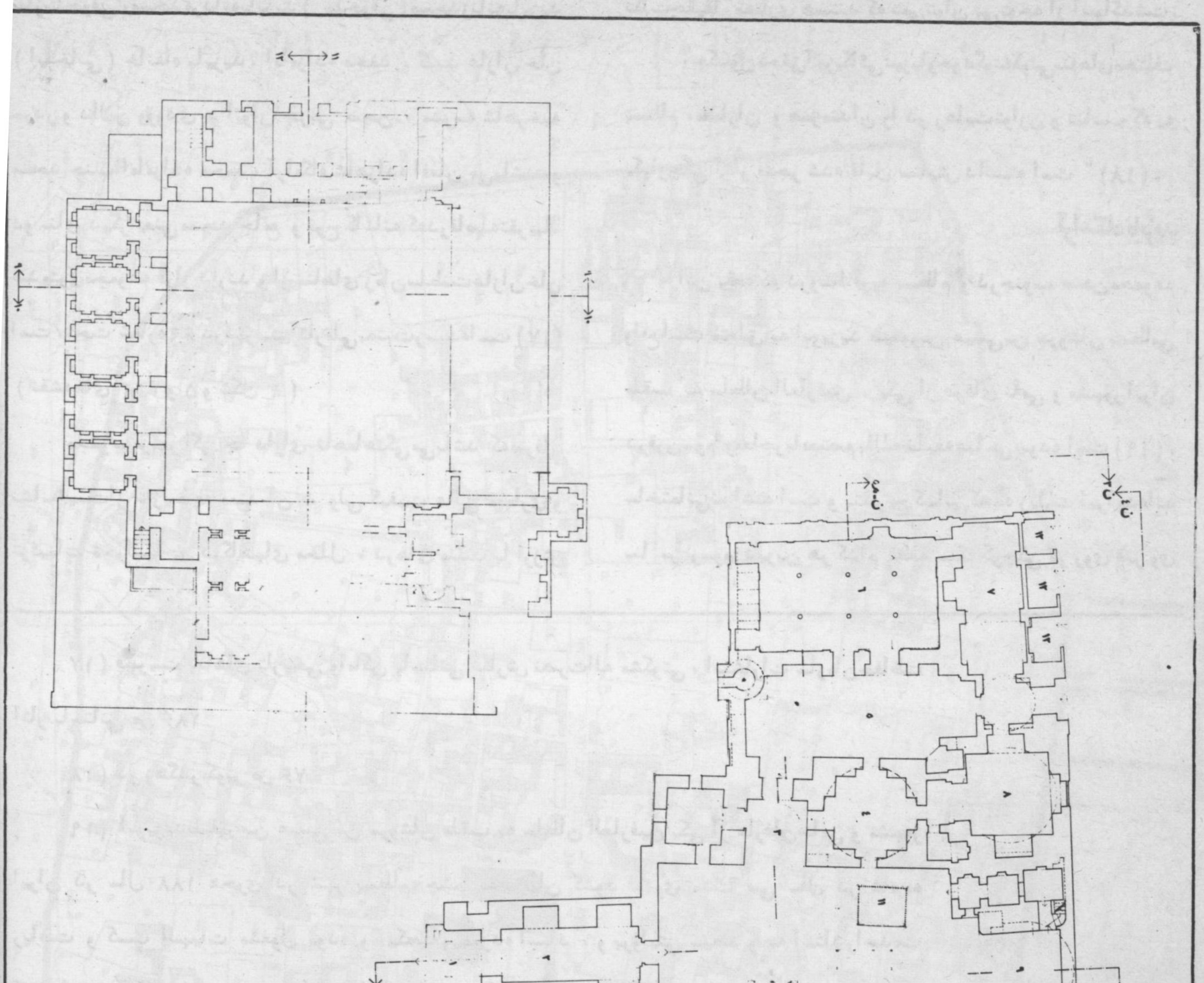

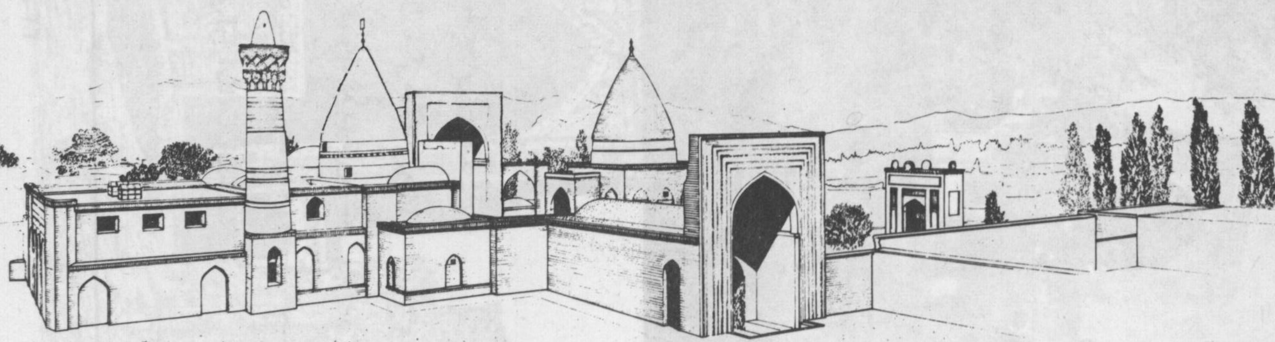
۱۷) فهرست بناهای تاریخی واماکن باستانی نگارش نصرت‌اله مشکوتی ، انتشارات سازمان حفاظت آثار باستانی ص ۲۸۶

۱۸) در رهگذر کویر ص ۷۶

۱۹) ابویزید طیفور بن عیسی بن سروشان ملقب به سلطان العارفین یکی از عارفان نامی و مشهور ایران در سال ۱۸۸ هجری در شهر بسطام چشم به جهان گشود . وی مدت سی سال در شام به ریاضت و کسب الهیات مشغول بوده و یکصد و سیزده استاد ، و بروایتی سیصد و سه استاد راخدمت کرده است وآنگاه ، طبق نوشته رضاقلی‌خان هدایت در کتاب ریاض العارفین و حاج زین‌العابدین شیروانی در ریاض السیاحه سی سال در محضر حضرت امام جعفر صادق (ع) به کسب علوم پرداخته است تااینکه آن حضرت وی را برای ارشاد خلق روانه بسطام می‌نماید .

از آنجا که بسیاری از صاحبان تذکره ، سال وفات بایزید را ، سال ۲۶۱ هجری تا ۲۶۴ هجری نوشته‌اند ، بنابراین نمی‌توان قبول کرد که بایزید در خدمت امام صادق کسب سلوک نموده باشد زیرا تولد آن حضرت در سال ۸۳ و وفاتش در سال ۱۴۸ هجری است و اختلاف سال وفات امام صادق (ع) و بایزید بالغ بر ۱۱۶ سال می‌شود . وفات بایزید به تحقیق و نوشته بیشتر مورخین در سال ۲۶۱ اتفاق افتاده و بنا بروصیتش در جوار قبر استادش شیخ حسن کردی مدفون شده است . بطورکلی بایزید عارفی بود جلیل القدر و بقول شیخ عطار قطب عالم بود و مرجع اوتاد ، ریاضیات و کرامات و حالات وکمالات او را اندازه نبود و دراسرار و حقایق نظری نافذ و جدی بلیغ داشت . علم و کمال وی به آن حد رسیده بود که جنید بغدادی درباره وی میگوید که بایزید در میان ما چون جبرئیل است در میان ملائکه

دانشکده معماری دانشگاه ملی ایران

انستیتو مرمت آثار باستانی

مطالعه و تهیه

پروژه مرمت : مجموعه بسطام

نقشه :	توضیح :
ب-م 11	پرسپکتیو از جنوب شرقی
	مقیاس : — تاریخ : ۵۳،۶،۱۶

FACOLTÀ DI ARCHITETTURA DELL' UNIVERSITÀ
NAZIONALE DELL' IRAN

ISTITUTO DI RESTAURO DEI MONUMENTI

PROGETTO DI RESTAURO : COMPLESSO DI BASTAM

PROF. ARCH. REZA KASSAI
con la collaborazione
ARCH. KAMRAN RAHGOZAR

شکل ۳ــ نمائی از مجموعه بسطام

نهاده ، بطوریکه قبر کم کم زیر سنگها مخفی شده و اثری ازآن باقی نمی‌ماند و جایگاه تبدیل به‌تل سنگی‌میگردد (۲۰) .

این امر باتوجه به نوشته های ابن بطوطه که درقرن‌هشتم برفراز مقبره گنبدی دیده است ، درست بنظر نمی‌رسد (۲۱) .

صنیع‌الدوله درسال ۱۳۰۱ هجری ازآرامگاه بایزیددیدن کرده و می‌نویسد : (۲۲)

(.... بر دور مضجع مصطبه مربع مرتفعی بنیاد کرده‌اند که بطی چهار و پنج پله از سمت غربی بسطح آن صعود می‌نمایند. در وسط سطح مصطبه صورت قبریست و برگرد قبر محجر بسیار مختصری نهاده‌اند)

بطوریکه از تصویر آرامگاه بایزید که کتاب مطلع الشمس برمی‌آید در اواخر قرن سیزدهم آرامگاه بایزید مشتمل بر بنای

---

۲۰) بسطام و بایزید بسطامی ص ۳۳

۲۱) در کتاب جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی تالیف مسعود عرفان چاپ ۱۳۳۷بنگاه ترجمه و نشر کتاب ص ۴۱۷ تصریح شده است که ابن بطوطه در قرن هشتم بسطام را دیده و به گنبدی که بالای قبر بایزید بسطامی افراشته بود اشاره کرده است .

۲۲) مطلع الشمس تالیف صنیع الدوله جلد اول ص ۶۸

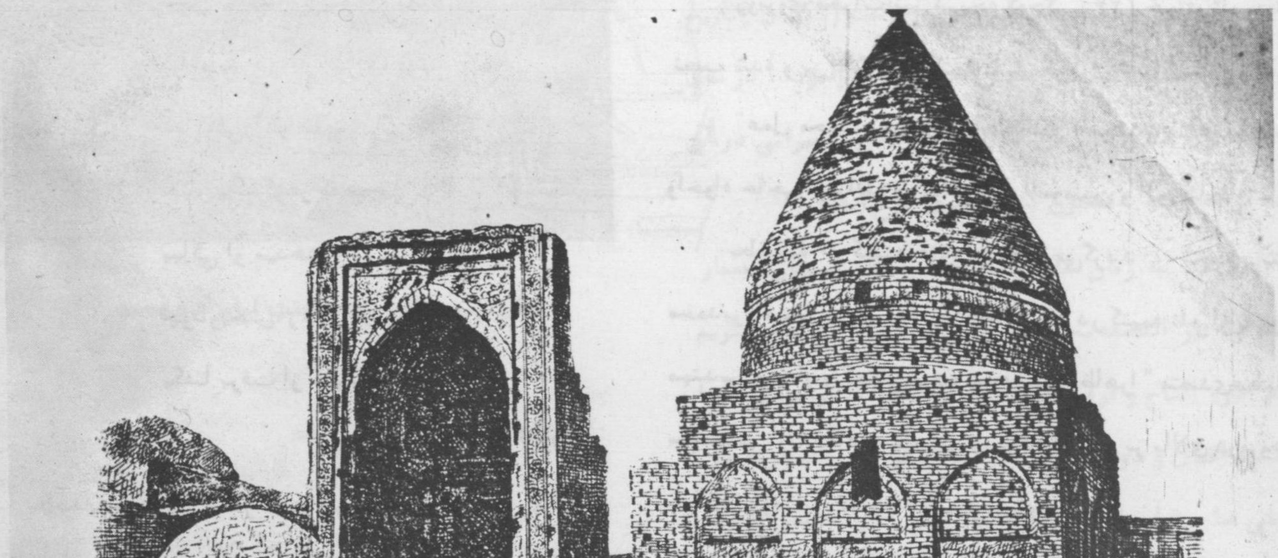
مستطیل‌شکل با گنبد کروی کوچکی بوده ودودر ورودی آن بطرف شرق و غرب باز می‌شده است (شکل ۴)

در زمان ناصرالدین شاه ، هنگام سفر وی از خراسان بدستور وی ، نصرالله خان نصرالملک مامور کشیدن حصاری در اطراف مقبره شد (۲۳) که این حصار نیز درسال ۱۳۱۸ شمسی بدستور وزارت فرهنگ و اداره کل باستانشناسی برداشته شد و در سال ۱۳۳۵ شمسی ضریح آهنی مسقفی بهمت دو نفر بنامهای حسین و رحیم جرجانی بر قبر بایزید گذارده شد .

سنگ قبر بایزید از جنس مرمر زرد رنگ است و کلماتی از مناجات مشهور علی‌بن ابیطالب (ع) بخط کوفی بر روی آن نوشته شده است . بطوریکه از نوشته‌های سنگ مذکور مستفاد میگردد ، این سنگ متعلق به شخصی بنام قاضی ملک می‌باشد ولی علت اینکه آنرا بر قبر بایزید نهاده‌اند ، معلوم نیست و شاید این سنگ متعلق به قبر یکی از بزرگان ایالت قومس که در جوار بایزید مدفون شده‌است ، باشد سنگ مزبور شامل چهار قسمت می‌باشد به این ترتیب که دو قطعه‌سنگ دایره مانند یکی دربالا و یکی در پائین و دو قطعه‌سنگ مستطیل دروسط قرارگرفته‌است .

در دایره اول نوشته شده است :

(هوالملک الحی الذی لایموت اللهم صلی علی محمد المصطفی وصل علی الامام علی المرتضی وصل علی الامام الحسن وصل علی

شکل ۴ ـ تصویر آرامگاه بایزید (اقتباس از مطلع الشمس)

---

۲۳) الماثر و الاثار تالیف اعتماد السلطنه ص ۸۵

الامام الحسین شهید بکربلا وصلی علی الامام زین العابدین . . . . .)

در دایره دوم این مطالب منقوش است :

(حضرت الدستور الاکرم الاعلم نتیجه الوزراء العظام الاکابر الفحام غیاثا "للوزاره و المغفره للوالدین محمد الدیلمی مشهور به قاضی ملک تغمد الله بغفرانه و اسکنه فی فرادیس) .

در مستطیل اول این عبارت نوشته شده است :

(لک الحمد یا ذالجود و الحمد و العلی تبارکت تعطی من تشاء و تمنع الهی و خلاقی وحرزی و موئلی الیک . . . . .)

در مستطیل دوم در وسط نقاشی است و در حاشیه چندبیت بشرح زیر حک شده است :

ندانم چسان باز عفریت دهر
نگین سلیمان ربود از کفم
گرانمایه دری ز اشراف قوم
که گوئی ز اشراف . . . اشرفم
چنان پاک گوهر که آب حیات
بپاکی او میدهد . . . .
چو تاریخش از عقل کل یافتم
بگفتا برفت از جهان . . . .

خانقاه بایزید

بفاصله چند متر ، در سمت غربی مقبره بایزید سه اتاق که شبیه و متصل بهم با سقف‌های کوتاه مشاهده می‌شود اتاق اولی مستطیل شکل به طول ۲ متر و عرض ۱/۵ متر و اتاق دوم بشکل مربع به اضلاع ۲ متر و اتاق سوم با ابعادی در همین حدود می‌باشد . منتهی اتاق اخیر دارای محراب گچبری جالب است . دیوار و سقف خانقاه دارای گچبری‌های بسیار زیبا و شامل عباراتی می‌باشد که با مهارتی کامل انجام گرفته است . در اتاق اول این عبارات گچبری شده است :

(قال سلطان العارفین وبرهان الموحدین، وقطب السالکین ابویزید قدس سره . . . . و هذه الاخر و سرور فی سرور و محبه اله و تعالی . . . . لامحبه نور علی نور و سئل عن سلطان العارفین ابویزید بم بلغت بما بلغت قال بادخال السرور فی قلب المومن وقال احبک العبد لنعمائک و انا احبک لبلائک .)

محراب گچبری زیبا و ظریف این خانقاه که در اتاق کوچک اولی واقع شده ، دارای کتیبه‌ای در اطراف می‌باشد که آیات زیر بر آن نوشته شده است :

(بسم الله الرحمن الرحیم اقم الصلوه طرفی النهار وزلفا" من اللیل ان الحسنات یذهبن السیات ذلک ذکری لذا کرین واصبر فان الله لایضیع اجرا لمحسنین)

روبروی محراب نیز دریچه کوچکی (۲۴) جهت تامین نور نصب شده و بر بالای آن کتیبه ذیل گچبری شده است .

"عمل محمدبن حسین بن ابیطالب المهندس بناء الدامغانی واخواه حاجی غفرالله و الوالدیه و المومنین و المومنات . "

بطوریکه از کتیبه فوق مستفاد می‌گردد ، شخصی بنام محمدبن حسین بن ابیطالب دامغانی که در کتیبه نام او بعنوان مهندس ومعمار و گچکار برده شده است ،ظاهرا " متصدی عملیات ساختمانی زیارتگاه و سایر ابنیه بوده است . بر بالای درورودی به اتاق دوم این کتیبه خوانده می‌شود :

(امر بعماره هذه الصومعه الشریفه المبارکه الکریمه افخم الکفات . . . . . . فی سنه اثنی و سبعمائه)

در اتاق دوم نیز گچبری‌ها و کتیبه‌ها با مهارت تمام عرضه شده است . بر سه طرف این صومعه بربالای حاشیه‌ای آیه‌الکرسی نوشته شده است .

محراب گچبری شده این اتاق دارای سه حاشیه است که دو کتیبه کوفی و یک کتیبه عربی را در بر دارد . کتیبه عربی بدین

---

۲۴) دریچه ، و قبل از دو دهه اخیر احداث شده است .

الامام الحسین شهید بکربلا وصلی علی الامام زین العابدین . . . . .)

در دایره دوم این مطالب منقوش است :

(حضرت الدستور الاکرم الاعلم نتیجه الوزراء العظام الاکابر الفخام غیاثا "للوزاره و المغفره للوالدین محمد الدیلمی مشهور به قاضی ملک تغمد الله بغفرانه و اسکنه فی فرادیس) .

در مستطیل اول این عبارت نوشته شده است :

(لک الحمد یا ذالجود و الحمد و العلی تبارکت تعطی من تشاء و تمنع الهی و خلاقی وحرزی و موئلی الیک . . . . .)

درمستطیل دوم در وسط نقاشی است و در حاشیه چندبیت بشرح زیر حک شده است :

ندانم چسان باز عفریت دهر
نگین سلیمان ربود از کفم
گرانمایه دری ز اشراف قوم
که گوئی ز اشراف . . . اشرفم
چنان پاک گوهر که آب حیات
بپاکی او میدهد . . . .
چوتاریخش ازعقل کل یافتم
بگفتا برفت از جهان . . . .

خانقاه بایزید

بفاصله چند متر ، در سمت غربی مقبره بایزید سه اتاق که شبیه و متصل بهم با سقف‌های کوتاه مشاهده می‌شود اتاق اولی مستطیل شکل به طول ۲ متر و عرض ۱/۵ متر و اتاق دوم بشکل مربع به اضلاع ۲ متر و اتاق سوم با ابعادی در همین حدود می‌باشد . منتهی اتاق اخیر دارای محراب گچبری جالب است. دیوارو سقف خانقاه دارای گچبری‌های بسیارزیبا و شامل عباراتی می‌باشدکه با مهارتی کامل انجام گرفته است . در اتاق اول این عبارات گچبری شده است :

(قال سلطان العارفین وبرهان الموحدین، وقطب السالکین ابویزیدقدس سره . . . . و هذه الاخر و سرور فی سرور و محبه‌اله و تعالی . . . . لامحبه نور علی نور و سئل عن سلطان العارفین ابویزیدبم بلغت بمابلغت قال بادخال السرور فی قلب المومن وقال احبک العبد لنعمائک و انا احبک لبلائک .)

محراب گچبری زیبا و ظریف این خانقاه که در اتاق کوچک اولی واقع شده ، دارای کتیبه‌ای در اطراف می‌باشد که آیات زیر بر آن نوشته شده است :

(بسم الله الرحمن الرحیم اقم الصلوه طرفی النهار وزلفا" من اللیل ان الحسنات یذهبن السیات ذلک ذکری لذا کرین واصبر فان الله لایضیع اجرا لمحسنین)

روبروی محراب نیز دریچه کوچکی (۲۴) جهت تامین نور نصب شده و بر بالای آن کتیبه ذیل گچبری شده است .

"عمل محمدبن حسین بن ابیطالب المهندس بناء الدامغانی واخواه حاجی غفرالله و الوالدیه و المومنین و المومنات . "

بطوریکه از کتیبه فوق مستفاد می‌گردد ، شخصی بنام محمدبن حسین بن ابیطالب دامغانی که در کتیبه نام او بعنوان مهندس ومعمار و گچکار برده شده است ،ظاهرا " متصدی عملیات ساختمانی زیارتگاه و سایر ابنیه بوده است. بر بالای درورودی به اتاق دوم این کتیبه خوانده می‌شود :

(امر بعماره هذه الصومعه الشریفه المبارکه الکریمه افخم الکفات . . . . . . فی سنه اثنی و سبعمائه)

در اتاق دوم نیز گچبری‌هاو کتیبه‌ها با مهارت تمام عرضه شده است .بر سه طرف این صومعه بربالای حاشیه‌ای آیه‌الکرسی نوشته شده است .

محراب گچبری شده این اتاق دارای سه حاشیه است‌که دو کتیبه کوفی و یک کتیبه عربی را در بر دارد .کتیبه عربی بدین

---

۲۴) دریچه ، و قبل از دو دهه اخیر احداث شده است .

جکسون محقق آمریکائی که قریب صد سال پس ازفریزراز بسطام دیدن کرده ، مناره بسطام را با شکوه و بی‌عیب دیده است . فردریک زاره باستان‌شناس آلمانی منار مذبور را والاترین نمونه‌هنرمعماری اسلامی درسده ششم‌هجری‌خوانده است . (۲۷)

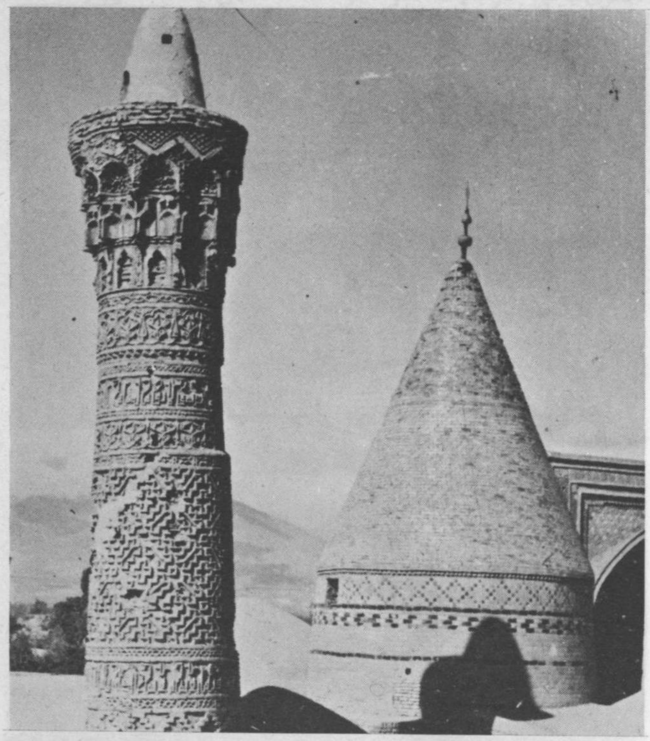
مسجدبایزید

این مسجد که در کنار امامزاده محمد ساخته شده ،بپش از هر بنائی دیگر جلب توجه می کند . بر طبق نوشته های داخل آن که مربوط به دوباره سازی آن می‌باشد ، این مسجد به بایزید تقدیم گردیده است . آنچه که از گزارش خانیکف برمی‌آید (۲۸) سال دوباره سازی آن ۶۶۰ هجری می‌باشد ولی امروز بواسطه ویرانی این مضمون دیده نمیشود .

طبق نوشته های داخل بنا این نوسازی در زمان حکومت غازان خان و برادرش الجایتو انجام پذیرفته است . این دو سلطان در رفت و آمدهائی که بشرق و غرب ایران میکرده‌اند بارها در بسطام اقامت کرده به زیارت پرداخته‌اند . یکی از نوشته‌ها نیز بازگو کننده این‌مطلب است که منار مسجد بوسیله سانکور بیک عبدل و بدستور الجایتو ساخته شده است . در این زمان‌الجایتو سلطان نبوده و از طرف‌برادرخودغازان خان برولایات شرق ایران حکمرانی می‌کرده است . (۲۹)

بطورکلی‌این‌بناشامل‌دوقسمت متمایزمردانه‌و زنانه‌می‌باشد که از دو شبستان عمود بر هم تشکیل شده است .

قسمت‌اول یامسجد مردانه : که بنای اولیه‌اش متعلق‌بدوره سلجوقی و همزمان با ساختمان منار (۵۱۴ هجری) است حوطه‌ایست بسیار وسیع که با محرابی بسیار زیبا و ظریف زینت داده شده است (شکل ۸)

شکل ۷ ــ منار سلجوقی

ظرافت و مهارت و دقت هنرمندان که در این محراب بکار رفته‌حکایت از ذوق و سلیقه سازندگان آن می‌نماید . باظن قوی میتوان گفت که در هیچ یک از مساجد ایران گچبری به‌این اندازه محکم و دقیق دیده نشده است . سه حاشیه گچبری این محراب دارای مطالبی بقرار زیر است :

حاشیه اول : آیه معروف انمایعمرمساجدالله من امن بالله .... الا آخر

حاشیه دوم : سئل عن سلطان العارفین قدس الله نفسه بم نلت‌قال با دخال السرورفی‌القلب المومن عمل‌محمدحسین‌بن ابیطالب المهندس بناء الدامغانی غفرالله والوالدیه والمومنین و المومنات .

---

۲۷) همان کتاب ص ۷۶

۲۸) همان کتاب ص ۷۲

۲۹) گزارش‌آقایان رضاکسائی ــ کامران‌رهگذار سال ۱۳۵۳ (دانشکده‌معماری‌وشهرسازی‌دانشگاه‌ملی)

چوب‌ساخته‌شده ولی به امتیازو اهمیت دو در سابق‌الذکرنیست.

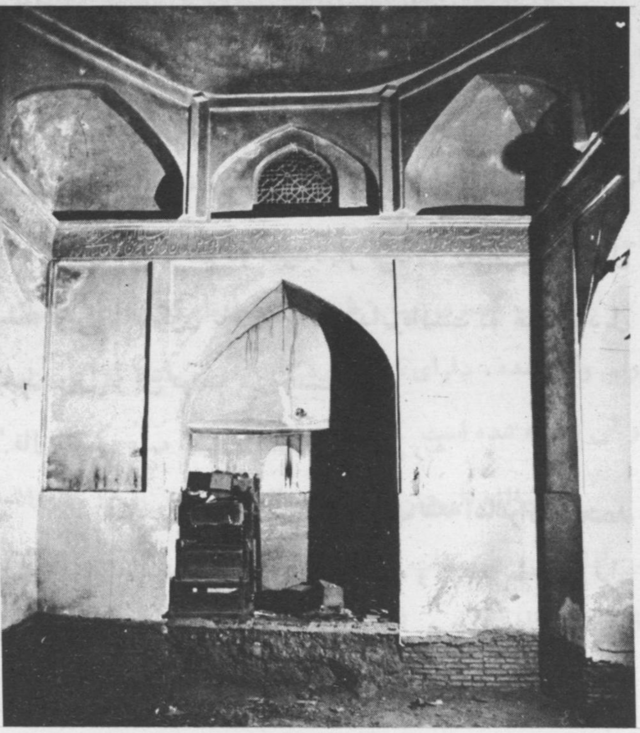
در انتهای شمال‌غربی راهرو اتاق‌کوچکی معروف به‌سردابه قرار دارد که دارای کتیبه گچبری جالبی است . در بالا ، پلان مربع بوسیله‌ترنبه‌های کوچک به دایره‌تبدیل شده و پایه‌گنبد مدور و کم خیز را می‌سازد (شکل ۶)

بربالای دررابط بین مسجد زنانه بایزید وسردابه کتیبه‌ای وجوددارد که آیاتی از قرآن و تاریخ ۱۲۴۲ هجری بر آن نوشته شده است .

منار بسطام

منار آجری بسیارزیبای مجموعه بسطام درسمت شرق مسجد بایزید و متصل به آن واقع شده ، و در واقع از کناردیوار مسجد سربدرآورده است . برطبق‌کتیبه کوفی آجری ، منار در سال۵۱۴ هجری‌ساخته‌شده است . مولفین کتاب گنج دانش و مرات البلدان ارتفاع‌منار را ۲۵ ذرع نگاشته‌اند (۲۵) و حال‌آنکه ارتفاع منار امروزه ۱۴ متر بیشتر نیست ، واثری از خرابی در بالای کلاهک که‌احتمال‌ریزش‌بیش از ده‌متر بنا را نشان بدهد بچشم نمیخورد . تزئینات‌منار شامل‌چند بخش‌متفاوت‌آجرکاری بسیار زیباو ارزنده است ، تناسبی‌که بین این بخشها از نظر تزئینات و طول آنهادر نظر گرفته‌اند ، حکایت‌از مهارت و ذوق هنرمندان میکند .این منار دارای دو کتیبه آجری است که بر یکی از آنها آیه الکرسی نوشته شده و دیگری که‌بطور وضوح خوانده‌نمیشود ، عبارت "سنه اربع عشر خمسمائه" را در بر دارد (شکل ۷)

درقسمت فوقانی‌منار بوسیله چندردیف آجر چینی ظریف و هنرمندانه‌تاج منار را بوجود آورده‌اند . پلکانهای منار‌بصورت مارپیچی است و بوسیله سوراخهائی که در بدنه منار تعبیه شده نور داخل آن تامین می‌شود .

شکل ۶ ــ سردابه غرب امامزاده محمد

قسمت فوقانی منار حرکت و جنبش محسوسی دارد . فریزر که از بسطام دیدن کرده درباره منار‌بسطام می‌نویسد: (۲۶) " وصل‌به مسجد مناره‌ای‌است که‌آن رابایزیدنامندزیرا معتقدندکه چون‌شخصی‌برنوک آن‌مناره بایستدوبنام‌بایزید منارراب‌ه‌جنبیدن دستوردهدتمامی‌بنابی‌درنگ‌می‌جنبدعلت‌جنبیدن‌آنست‌که‌مناره را ازآجرهای بسیار نازکی ساخته‌اند . . . . تمامی آن بین چهل تاپنجاه پا ارتفاع دارد . . . با آن که بیک سو متمایل‌است‌هنوز بی‌آنکه به استحکام بنا لطمه‌ای واردآمده باشد برجا مانده‌است و ازلحاظ تزئینات شباهت به مناره‌های دامغان و سمنان دارد " احتمال میرود که این جنبش بسبب حالت ارتجاعی چوبهائی است که درمنتهی‌الیه دو جرز ساختمان کار گذارده‌اند و بر روی چوبها تا ارتفاع دو متر ساختمان منار ادامه یافته است .

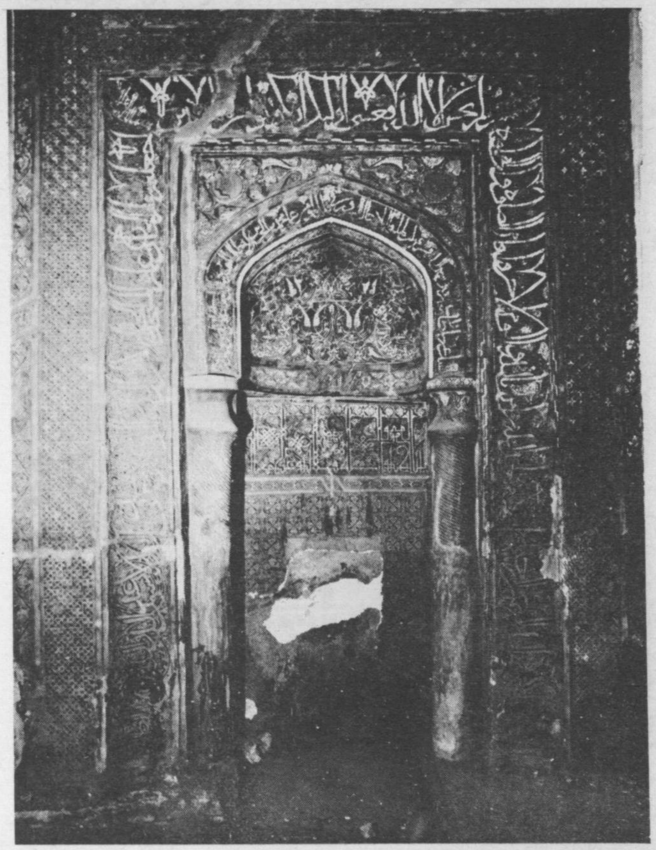
۲۵) مرات البلدان تالیف صنیع الدوله و بسطام و بایزید بس

۲۶) در رهگذرکویرص ۷۶

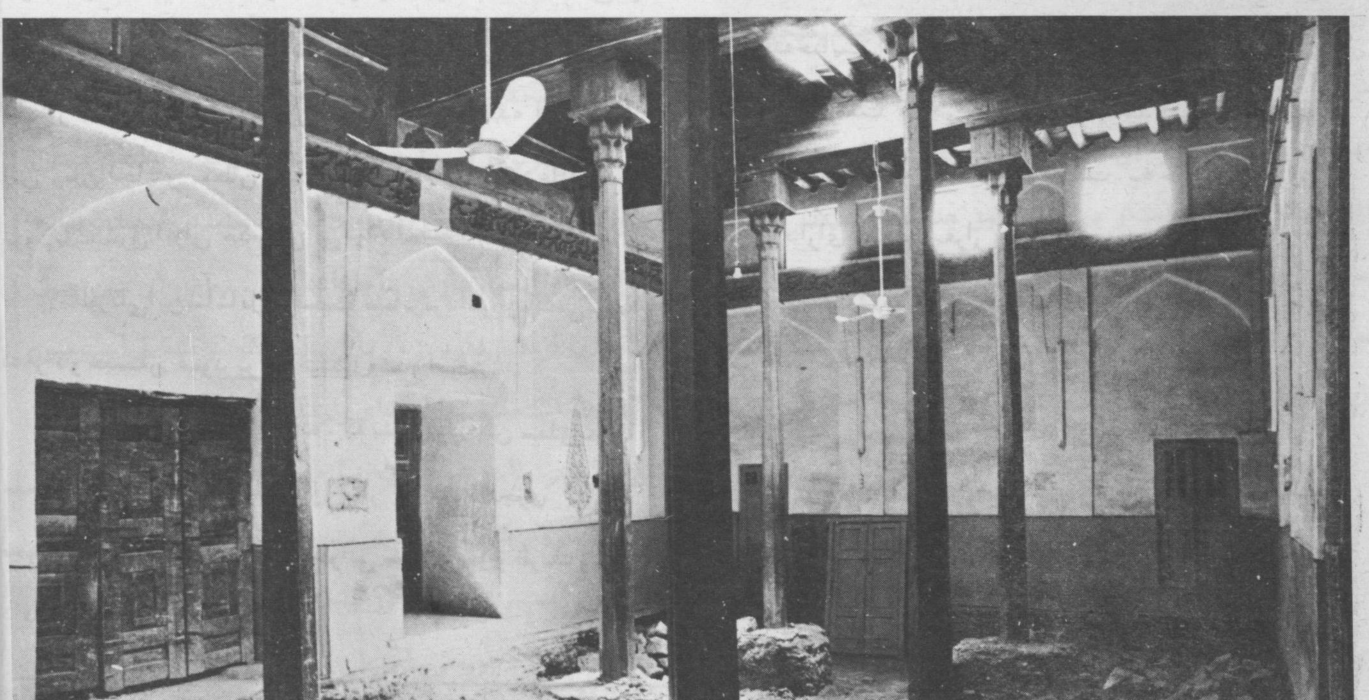
حاشیه سوم : که در داخل محراب گچبری شده بر آن قسمتی از آیه الکرسی نوشته شده است .

عین‌جملات حاشیه اول‌نیز در اطراف دیوارها و زیر سقف بطور مکرر گچبری گردیده است .

سقف اولیه این مسجد در سال ۶۹۹ هجری بازسازی شده و تا زمانی که‌فریزر (Fraser) از آن دیدن‌کرده وجود داشته است ولی از این زمان به بعد فرو ریخته است . فریزرگزارش داده که داخل سقف با گچبری هائی تزئین شده و در چند قسمت ترک برداشته و باو گفته اند که این ترکها سالهای‌طولانی وجود داشته است (۳۰) . این سقف وگچبریهای آن که اولین کار مهندس محمدبن حسین ابیطالب دامغانی‌بوده و قسمتی از دیوارهای اطراف آن در دوران قاجاریه خراب شده و به امرفتحعلیشاه قاجار تعمیر گشته است وسقف فعلی آن‌چوبی و استوار بر روی شش ستون چوبی است (شکل ۹)

شکل ۸ ـ محراب زیبای مسجد مردانه بایزید

شکل ۹ ـ مسجد مردانه بایزید و ستونهای چوبی آن

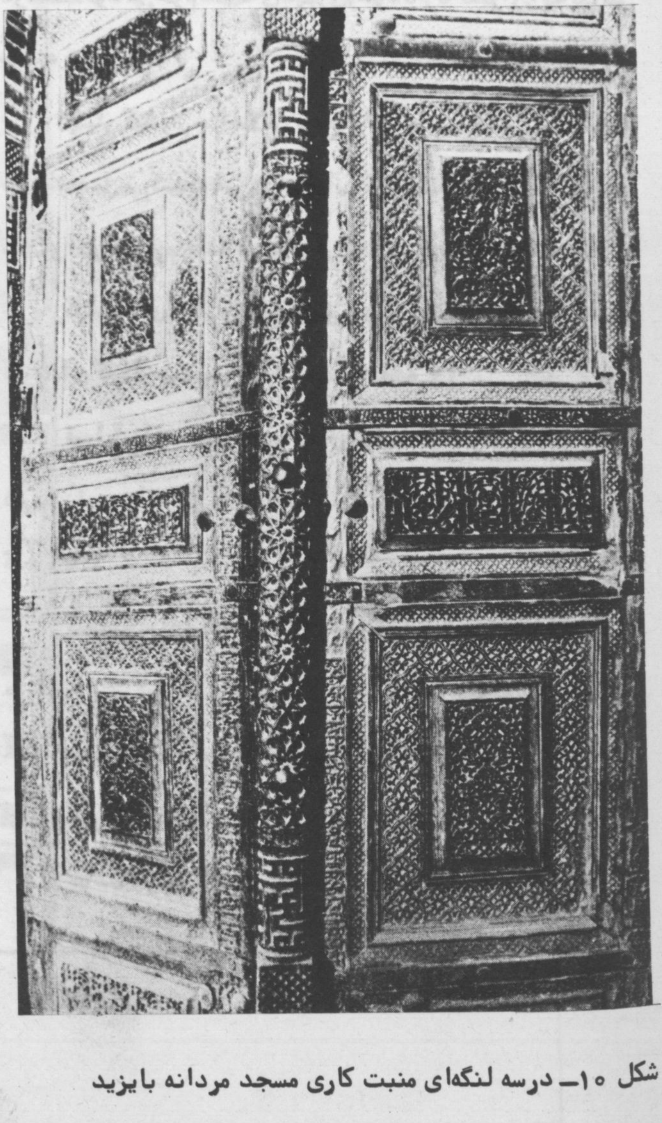
---

۳۰) همان گزارش

یکی از نفایس ارزشمند مجموعه بسطام درهای این مسجد است که مرکب از سه لنگه است که دو لنگه آن بیکدیگر مربوط و قسمت ثالث مجزا است . سراسر در مذکور ، منبت کاری فوق العاده ریز و ظریف در کمال استحکام و هنرمندانه ساخته و پرداخته شده است که متاسفانه بخشی از آن را موریانه فاسد و نابود ساخته است . (شکل ۱۰) بالای سر این در با آجرهای مخصوص عباراتی بخط کوفی نوشته شده است که در آن جمله (لااله الاالله محمد رسول الله) خوانده میشود . این خطوط مربوط بدوره سلجوقی است.

قسمت دوم : مجاور قسمت غرب ، مسجد زنانه که بصورت یک سالن طویل و باریک است قرار دارد . در سقف این قسمت گچبری‌هائی درجهت عمود برامتداد سالن مشاهده می‌گردد ،که از مقایسه آن با گچبریهای مسجد مردانه معلوم می‌شود که این گچبری نیز کار مهندس محمد بن حسین الدامغانی می‌باشد . محراب زیبای این قسمت نیز از لحاظ گچبری حائز اهمیت است (شکل ۱۱) .

ساختمان قدیمی مسجد که بر اثر کاوش دفتر فنی سازمان ملی حفاظت آثار باستانی استان سمنان و انستیتو مرمت آثار تاریخی دانشگاه ملی و اخیرا " با همکاری آقای شهریار عدل‌طی مدت کوتاهی در کف مسجد مردانه بایزید بدست آمده دارای ارزشهای فوق‌العاده جالب می‌باشد به‌احتمال قریب به‌یقین قدمت این ساختمان از مسجد موجود بیشتر بوده و با مشاهده آثار گچبری آن

شکل ۱۰ــ درسه لنگه‌ای منبت کاری مسجد مردانه بایزید

شکل ۱۱ــ محراب مسجد زنانه (ایلخانی)

میتوان گفت مربوط به دوره سلجوقی و یا احتمالاً "دوره آل زیار میباشد. ساختمان مکشوف باگچ اندودشده است که اکنون این آثار مشخص است (شکل ۱۲ و ۱۳)(۳۱)

بقعه امامزاده محمد

در جنوب صحن مجموعه ،بقعه زیبای امامزاده محمد قرار گرفته که طبق نوشته بعضی ازکتب ، مقبره فرزندامام جعفرصادق (ع) وبه عبارت صحیحتر از نوادگان امام (ع) می‌باشد که قبلا" به آن اشاره شد .

بنای امامزاده شبیه گنبد غازان‌خان و قرینه آن نیز هست .

بنای اولیه بقعه از غازان خان (۷۰۳ - ۶۷۰ هـ) است که در زمان سلطان محمد خدابنده اولجایتو تعمیر گردیده است. ناگفته نماند که مشوق سلطان در ایجاد بناء و تعمیرات آثار دیگر بسطام ، شیخ رضی‌الدین فرزند سید قوام الدین مرعشی که از بزرگترین عرفای قرن هشتم بشمار می‌رود بوده است . (۳۲) در قرن دهم که امیر غیث نامی که گویا رئیس طایفه ایل استاجلو بوده ، از بسطام عبور کرده و تعمیراتی درآستانه امامزاده محمد بعمل آورده است ، و این مطلب از قطعه سنگی که درپائین حرم نصب شده استنباط می‌شود . مضمون سنگ نبشته چنین است .

" بشرف‌توفیق تعمیر فایض الانوار امامزاده محمد مشرف شدیم . بنده کمترین درگاه شاه عالم پناه امیر غیث استاجلو ۹۶۸ "

ایوان امامزاده ،بلند و دارای تزئینات‌آجری فوق العاده زیبائی در نمای خارجی می‌باشد . در آن از چوب مشبک ساده تشکیل شده است (نقشه ۶)

محوطه ایوان مستطیل شکل و دارای سه دردیگر می‌باشد. درغربی به حرم امامزاده، در شرقی‌به اتاق کوچک ودرجنوبی به‌مسجد جنب‌امامزاده راه می‌یابد .پنجره‌بالای درورودی‌مسجد جنب امامزاده‌دارای گره‌سازی وپشت بغل‌های گچبری است .

درقسمت بالای ایوان کتیبه‌ای با گچبریهای ظریف و یک ردیف مقرنس ساده ولی‌جالب بچشم می‌خورد . سقف ایوان نیم گنبد است که‌از دو گوشوار تشکیل یافته وشامل نقاشی‌هائی‌بشکل ستاره‌های شش پر می‌باشد . (شکل۱۴)

حرم‌بصورت اتاق مربع به اضلاع ۴/۵×۴/۵ متراست .در چهار ضلع‌بنا چهار درگاه‌بلند ساخته شده که بوسیله درهای چوبی‌به‌بخش های اطراف حرم‌راه می‌یابد ، بدین ترتیب که‌در غربی ، حرم را به سردابه مربوط می‌کند . در شرقی به ایوان امامزاده و در جنوبی به‌مسجد جنب آن راه می‌یابد و در درگاه شمالی‌نیزپنجره‌ای‌تعبیه شده که نورداخل حرم راتامین می‌کند. درقسمت‌فوقانی‌حرم‌کتیبه‌ای‌گچبری‌وجوددارد که‌برآن‌آیه‌الکرسی نوشته شده است .

چهار گوشوار ، اضلاع مربع را به هشت ضلعی و سپس‌به دایره‌تبدیل‌می‌کندکه این دایره‌پایه گریوگنبد را تشکیل‌میدهد . سقف‌و اطراف‌حرم بانقاشی‌های ارزنده‌ای تزئین‌شده است .ازاره حرم‌ازکاشی های شش ضلعی لاجوردی و فیروزه‌ای با حاشیه‌ای‌از کاشیهای گلدار پوشیده شده است (نقشه ۷)

قبرامامزاده ساده‌و در شمال‌شرقی حرم قرار گرفته‌و دارای ضریح نقره‌زیبائی می‌باشد که در سالهای‌اخیر برآرامگاه‌امامزاده گذارده‌اند .

گنبدامامزاده محمد ، رک مخروطی‌با گریو استوانه‌ای‌بلند می‌باشد . تزئینات گردنی با گریو شامل دو حاشیه است :

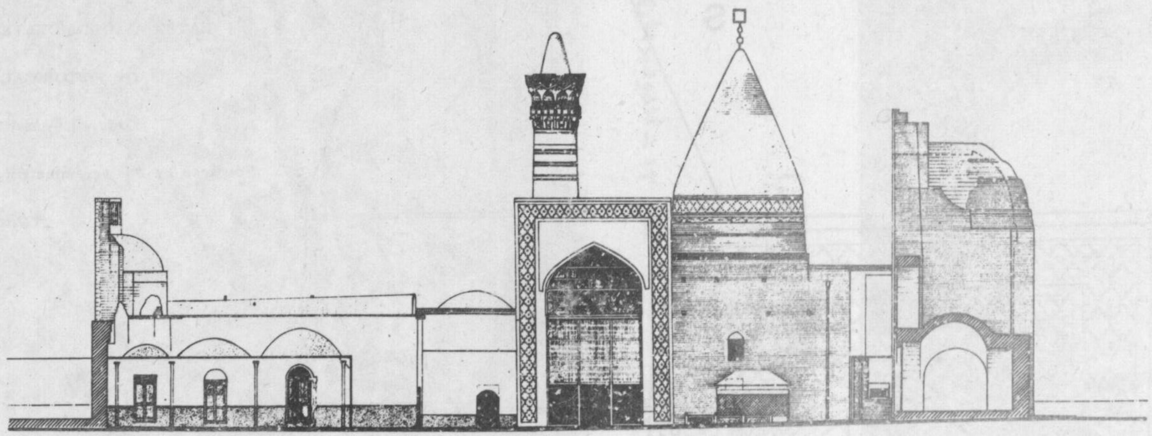
حاشیه‌اول : سه‌ردیف آجر های لعابدار فیروزه‌ای و مشکی از طرف نره است .

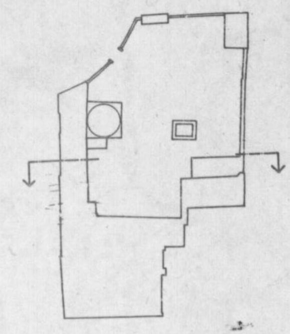
حاشیه‌دوم : که‌درزیرگنبدقراردارد حاوی‌معقلی‌های‌جالبی

---

۳۱) گزارش دفترفنی سمنان ۵۳/۱۱/۱۳

۳۲) بسطام و بایزید بسطامی تالیف اقبال یغمائی ص ۳۳

دانشکده معماری دانشگاه ملی ایران

انستیتو مرمت آثار باستانی

مطالعه و تهیه

پروژه مرمت : مجموعه بسطام

نما - مقطع ۱-۱	نقشه: ب-م ۵

FACOLTÀ DI ARCHITETTURA DELL' UNIVERSITÀ NAZIONALE DELL' IRAN

ISTITUTO DI RESTAURO DEI MONUMENTI

PROGETTO DI RESTAURO : COMPLESSO DI BASTAM

مجموعهٔ بایزید بسطامی

سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران

تهیه شده از طریق فتوگرامتری توسط شرکت سهامی نقشه‌برداری رصد

تهران ۱۳۵٤

BAYAZEED BASTAMI UNITY

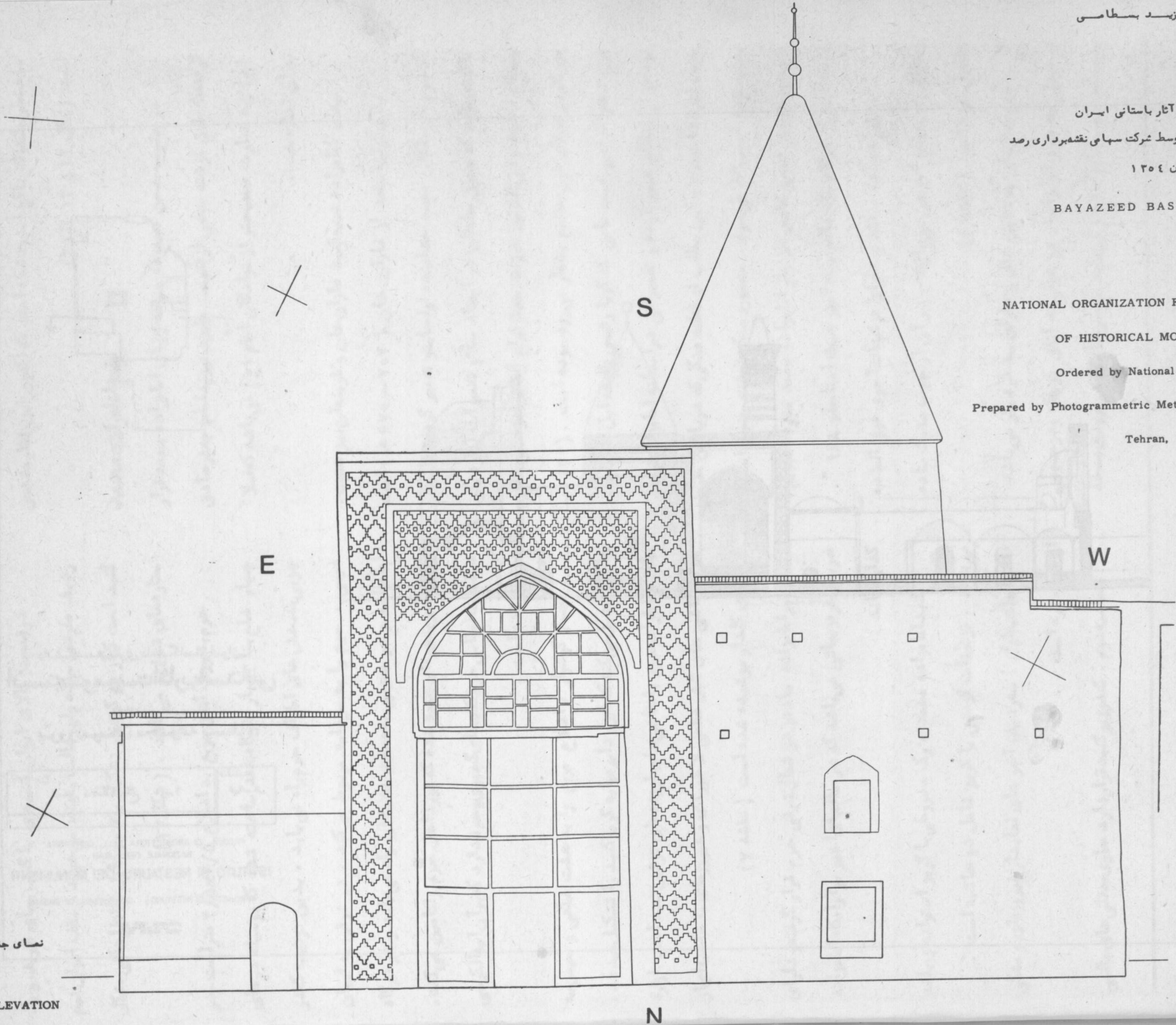
NATIONAL ORGANIZATION FOR THE PRESERVATION

OF HISTORICAL MONUMENTS OF IRAN

Ordered by National University of Iran.

Prepared by Photogrammetric Method-RASSAD Survey Company

Tehran, 1975

نمای جنوبی

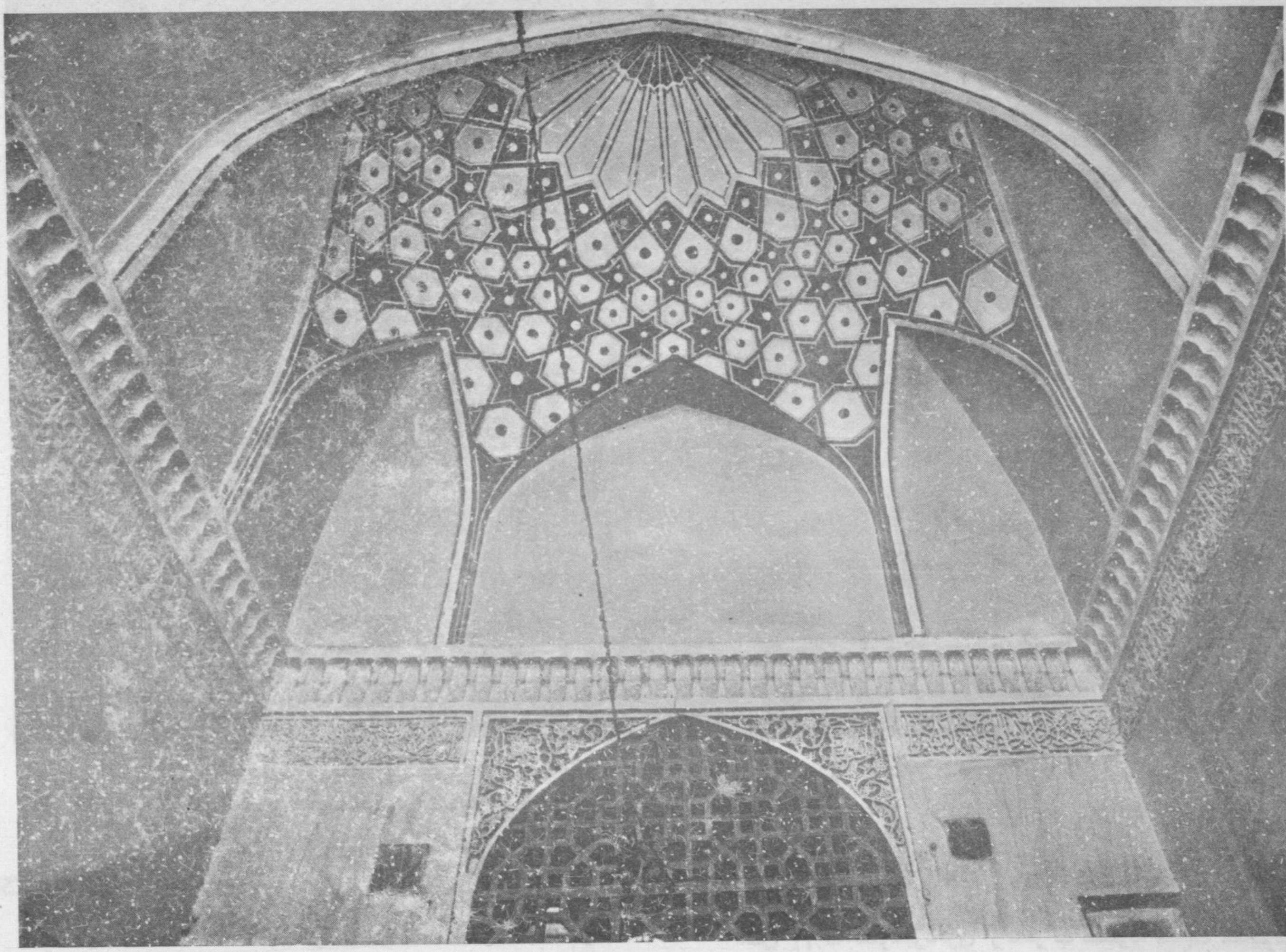
SOUTH ELEVATION

شکل ۱۲ ـ قسمتی از گچبری های محراب مکشوفه در کف مسجد بایزید (سلجوقی)

شکل ۱۳ ـ اندودبرداری از محراب مکشوفه مسجد سلجوقی

شکل ۱۴ــ گچبری و سقف ایوان امامزاده

بصورت لوزی است. زیر گنبد یک ردیف قطار بندی دیده میشود. نمای خارجی گنبد از کاشی های فیروزه‌ای پوشیده شده بود که بمرور زمان مقدار زیادی از این تزئینات فرو ریخته است.

گنبد غازان خان

این بقعه بشکل بنای منفرد و مربع است که در شمال مقبره بایزید بسطامی و در کنار صحن مجموعه قراردارد. (نقشه ۸) بنای آرامگاه را به غازان خان (۷۰۳ــ ۶۷۰) نسبت میدهند.

طبق نوشته کتب مختلف، غازان خان، گنبدی بر آرامگاه امامزاده محمد و گنبدی نیز بر آرامگاه بایزید بنا کرده و در نظر داشته که جسد بایزید را بدان جا منتقل کند که گویا چون بایزید را در خواب از این عمل ناراضی می‌بیند از تصمیم خود منصرف میشود (۳۳)

صنیع الدوله در کتاب خود بانی این بنا را سلطان محمد اولجایتو می‌داند (۳۴). عده‌ای معتقدند که جسد غازان خان را در این بنا دفن کرده‌اند. صدوچند سال پیش جسدی بدون سر، بازره و ادوات جنگی در سرداب این بقعه مدفون بوده است. اعتضادالملک و معیرالممالک که خود از نزدیک این جسد را دیده‌اند گزارش داده‌اند که جسد به حسب جثه از مردمان امروز بمراتب

---

۳۳) نشریه فرهنگ شهرستان شاهرود ص ۲۰

۳۴) مطلع الشمس جلد اول تالیف صنیع الدوله ص ۶۸

مجموعهٔ بایزید بسطامی

وزارت فرهنگ و هنر

سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران

تهیه شده از طریق فتوگرامتری توسط شرکت سهامی نقشه‌برداری رصد

تهران ۱۳۵۴

BAYAZEED BASTAMI UNITY

MINISTRY OF CULTURE & ART

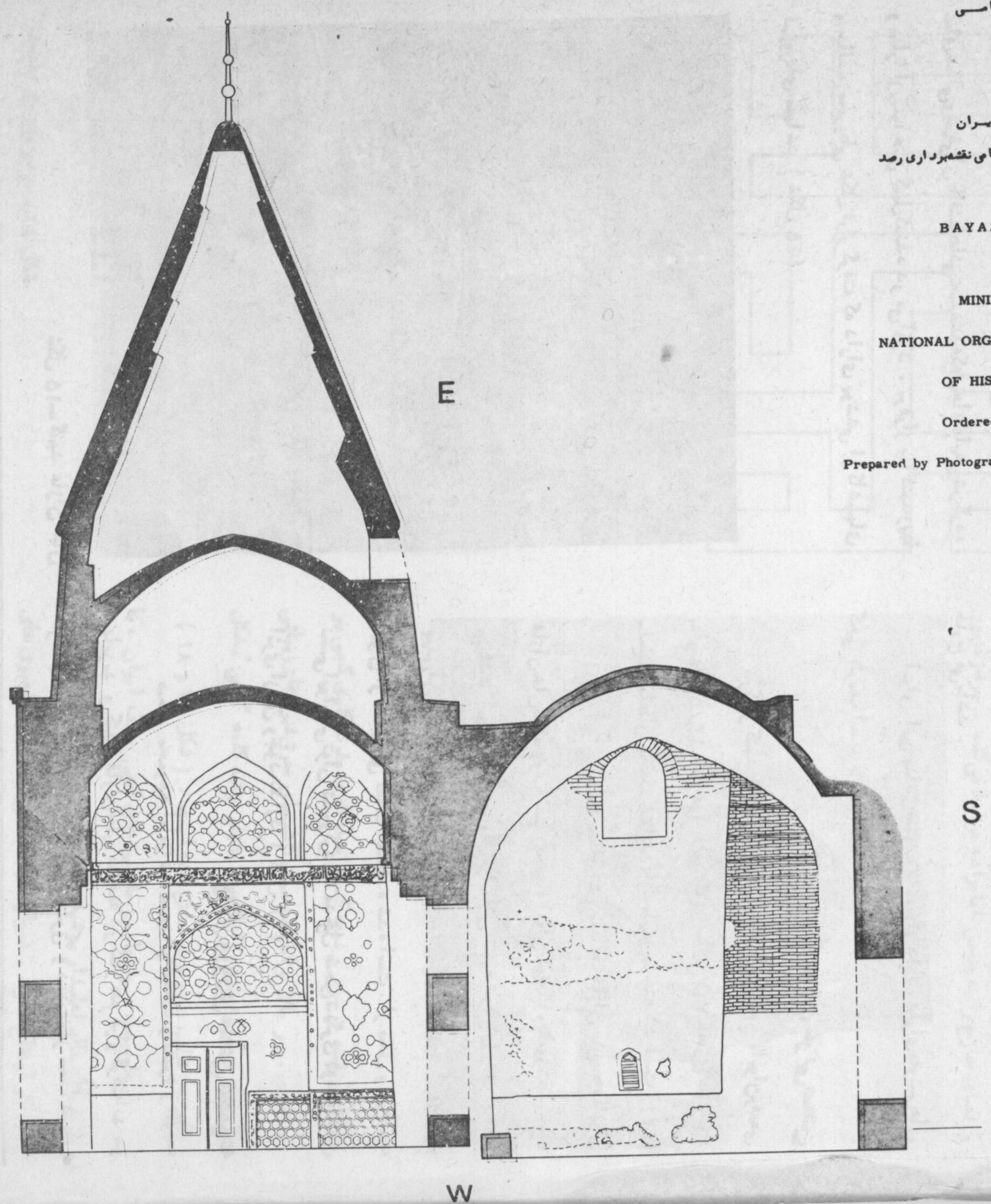
NATIONAL ORGANIZATION FOR THE PRESERVATION

OF HISTORICAL MONUMENTS OF IRAN

Ordered by National University of Iran.

Prepared by Photogrammetric Method-RASSAD Survey Company

Tehran, 1975

گنبد و شبستان

مقطع شمالی – جنوبی دید بطرف شرق

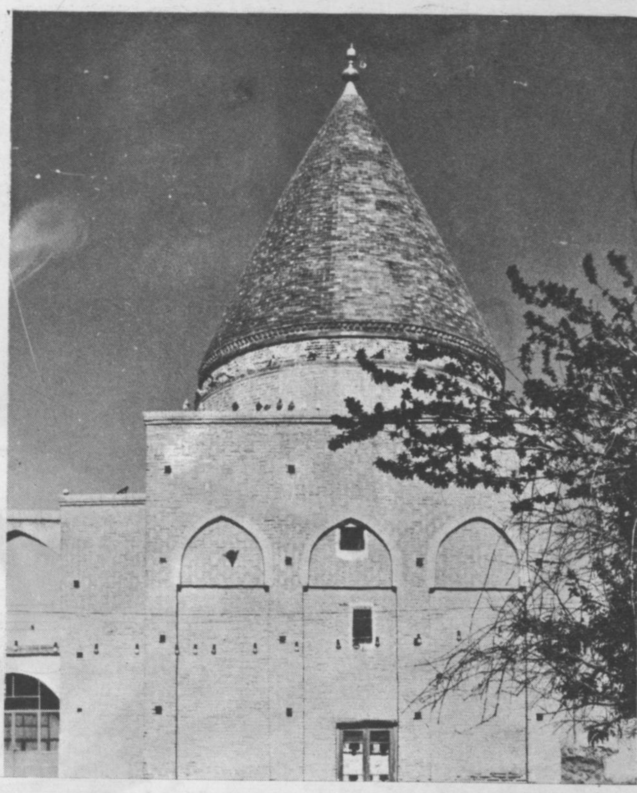
DOME AND SHABESTAN NORTH-SOUTH SECTION

LOOKING EAST

SCALE 1:50

طویلترو عظیم‌الجثه‌تر است . در زمان حکومت جهانسوز میرزابر شاهرود وبسطام این جسد را از ایران خارج وبه روسیه حمل نموده‌اند . (۳۵) شاید اشتباه مورخین مبنی بر مدفون بودن غازان خان در این بنا از اینجا ناشی شده باشد . (۳۶)

گنبد غازان خان مربع شامل و به‌ضلع ۷/۵ متر است که در نمای‌شمالی‌وشرقی‌آن‌طاقنماهائی‌تعبیه‌شده‌که‌ایجادسایه‌روشن‌کرده و بنارا ازیکنواختی کسل‌کننده در می‌آورد . برفراز بنا گنبد زیبا و جالب مخروطی شکل قرار گرفته که دارای پوششی از کاشیهای فیروزه‌ای میباشد (شکل ۱۵)

شکل ۱۵– گنبد غازان خان

محوطه‌داخلی مربع شکل به‌ضلع ۵/۵ متراست که درقسمت بالابرای‌تبدیل پلان‌مربع به دایره‌ازگوشوارهااستفاده کرده ،طرح هشت‌ضلعی وسپس‌دایره رابوجودمی‌آورد که پایه گنبد را تشکیل میدهد . سه‌سمت محوطه‌داخلی سه‌درگاه ودر ضلع جنوبی‌محرابی ساخته‌شده است . در زیر گنبد سردابی‌وجود دارد که راه آن از خارج می‌باشد .

ایوان این بنادر جنوب بقعه‌قرار داردو دارای‌مقرنس‌های گچی ظریف است .

ایوان غربی صحن

درکنار گنبد غازان‌خان‌و در ضلع غربی‌صحن ،ایوان‌رفیعی به‌ارتفاع ۱۳/۵ متروجود دارد که‌در سال ۷۱۷ هجری در زمان سلطنت‌سلطان محمد خدابنده‌اولجایتو ساخته شده‌است . (۳۷)

این ایوان بعلت مجاورتش باگنبد غازان‌خان ، به‌ایوان غازان‌خان‌نیزمعروف‌است . محوطه ایوان کوچک وبصورت‌بن‌بست می‌باشد . ایوان مزبور دارای‌تزئیناتی شبیه سردر ورودی ،و آجر چینی‌آن‌شبیه نقش دالان ورودی است ،بااین تفاوت که در این یوان از سفال بی لعاب استفاده شده است . از محل و موقعیت نسبی‌ایوان‌می‌توان تصورکرد که مدخل صحن‌دیگری بوده‌واکنون اثری از آن وجود ندارد (شکل ۱۶)

دالان‌ورودی صحن‌مجموعه

صحن مجموعه امامزاده محمد و مسجد و مقبره و صومعه بایزید و گنبد غازان‌خان که همه در کنار هم قرار گرفته‌اند دو راه به خارج دارد یکی از سمت مشرق و دیگری از سمت غرب .

---

۳۵) تاریخ قومس ص ۳۵۷

۳۶) جسد غازان خان در مقبره ایکه به فاصله تقریبا" ۴ کیلومتری جنوب تبریز ساخته‌شده دفن گردیده است . این بنا در سال سوم سلطنت غازان خان شروع شده و در سال ۷۰۲ هجری به‌پایان رسیده است (معماری دوره اسلامی ص ۱۹)

۳۷) ایران زمین تالیف محمدرضازهتابی –جلیل زاهد ، انتشارات پدیده سال ۴۸ص ۶۷۲

در جلو در شرقی که در اصلی نیز محسوب می‌شود ، دالانی وجود دارد که از بناهای محمد خدابنده الجایتو می‌باشد . دالان مذکور شامل دو قسمت است که یکی سردر آن و دیگری دالان ورودی ، به صحن امامزاده محمد است

سردر ورودی و دالان در جهت شرق به غرب ساخته‌شده و فضای خارج را به صحن امامزاده مرتبط می‌کند . سردر مزبور

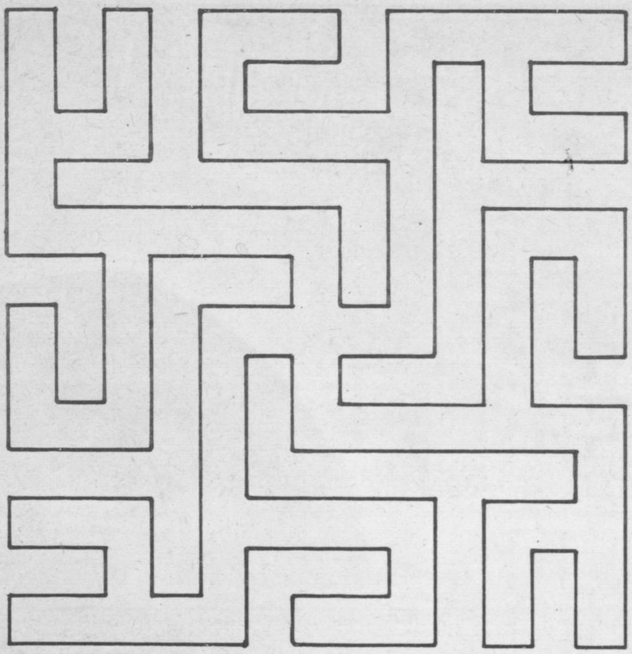

شکل ۱۶- ایوان غربی صحن

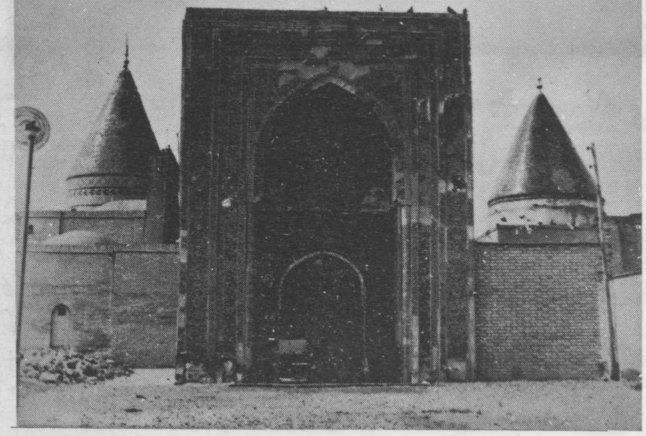
دارای نقشه مرسوم و نیمه گنبد است که با مقرنسکاری گچی پر شده‌است . در بالا و اطراف سردرکاشیهای معرق‌فیروزه‌ای‌زیبائی بکاررفته و برروی بعضی ازکاشیها چهار مرتبه کلمه "علی "بشکل خاص در قالب طرح مربع نقش شده است . (شکل ۱۷ و ۱۸)

سطوح‌همه دیوارهابجز مقرنس های گچی سقف ایوان ، با طرحهای‌سفالی‌لعابدار پوشیده شده است . سردر مذکور تقریبا" ۱۰ متر ارتفاع دارد . دیوارهای داخلی دالان با گچبری های جالب وطرح‌آجری، شبیه‌نقش آجرچینی بقعه غازان خان ،تزئین شده‌است . (شکل ۱۹) در دوره داخلی دالان مطالبی با مضمون زیر گچبری شده است :

" اسمه اعلی اتفقت عماره هذالایوان فی الدوله‌السلطان الاعظم شاهنشاه‌المعظم .سلطان‌السلاطین العرب‌والعجم سلطان

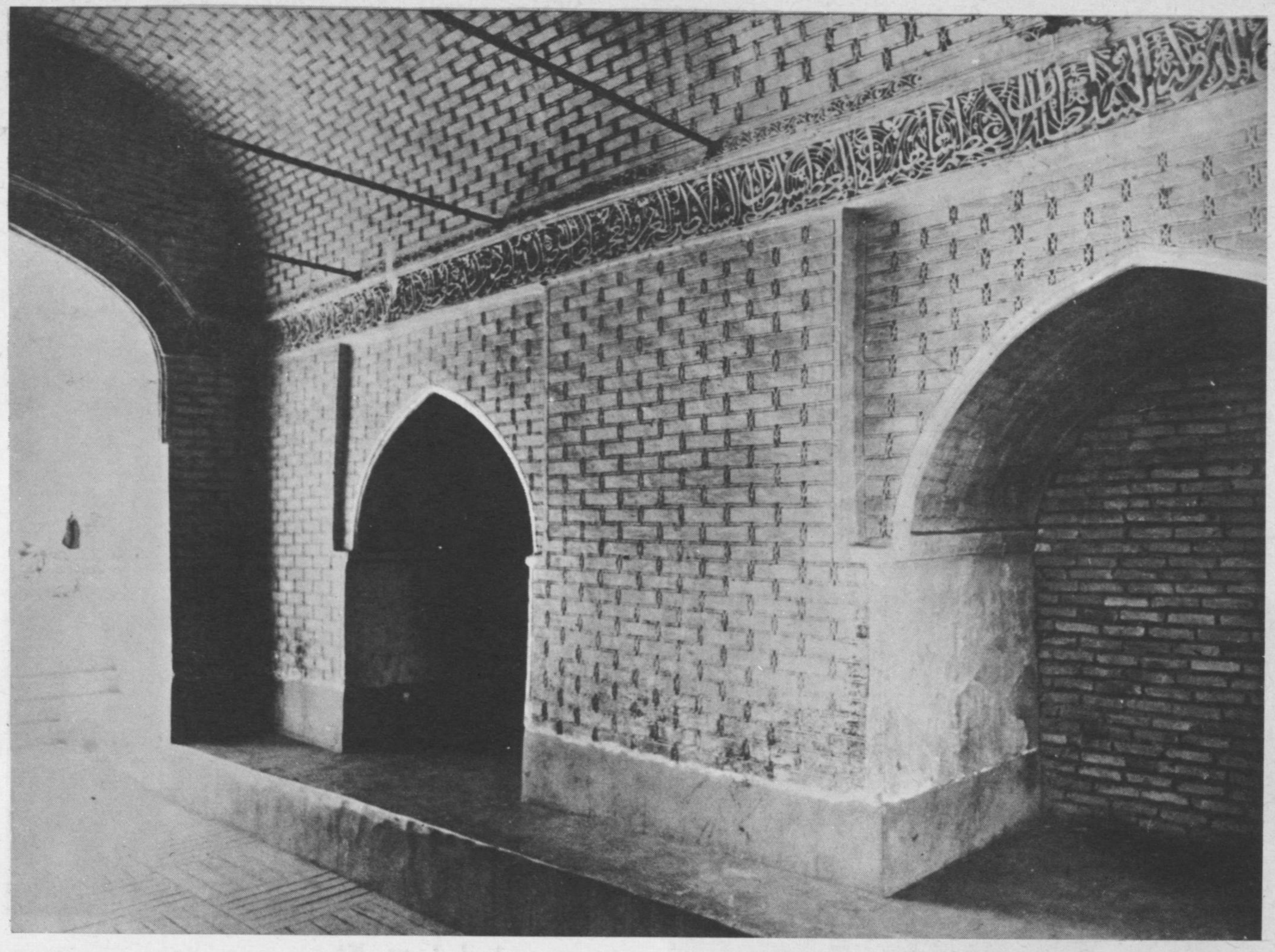

شکل ۱۷ – تزئین کاشی سردر ورودی با نقش (علی)

شکل ۱۸- سردر ورودی به‌صحن

ارض الله ناصردین الله. حافظ بلادالله . عمادالدنیاوالدین غیاث الاسلام والمسلمین . اعدل الملوک والسلاطین .اسکندر الثانی‌خسروایران‌سلطان اولجایتو محمدخدابنده‌خان‌خلدالله ملکه مادامت‌السموات والارضین وهذه العماره‌بسعی‌شیخ‌الاعظم . هادی اصناف الامم المخصوص من انام الله با الفضل والکرم

شکل ۱۹– گچبری دالان ورودی

مقبول الجمهور سلاله آل طیفور . شرف الملة والدین .ناصح الملوک‌والسلاطین .محمدبن فضل‌اله بن بایزیدی‌ادام‌اله‌برکاته. عمل محمد بن حسین‌حصاص الدامغانی . غفراله له ولوالدیه ولجمیع المومنین‌والمومنات‌فی سنه‌ثلاث و عشرسبعمائه (۷۱۳هـ)"

مسجد جامع

مسجدجامع در چند متری جنوب مجموعه بایزیدقرار دارد و از بناهای غازان خان بین سالهای۷۰۰ تا ۷۰۶هجری ساخته شده است .

مسجدمزبور شامل صحن‌مستطیل‌شکل به ابعاد ۱۸/۵×۱۷ مترمی‌باشد که‌در سمت شرق‌و شمال آن در شبستان و در دو طرف دیگر، راهرو‌و دهنه واقع شده است . بطورکلی ساختمان مسجد جامع از دوشبستان‌عمود بر هم‌تشکیل می‌شود (نقشه ۹ و ۱۰)و برروی‌ضلع سوم نیزقبلا "ایوانهای‌سرپوشیده‌ای وجودداشته‌است . لازم‌به تذکراست که صحن مسجد غیرحقیقی بوده و بعلت ویران شدن سقف مسجد اولیه آن بوجود آمده است . (۳۸)

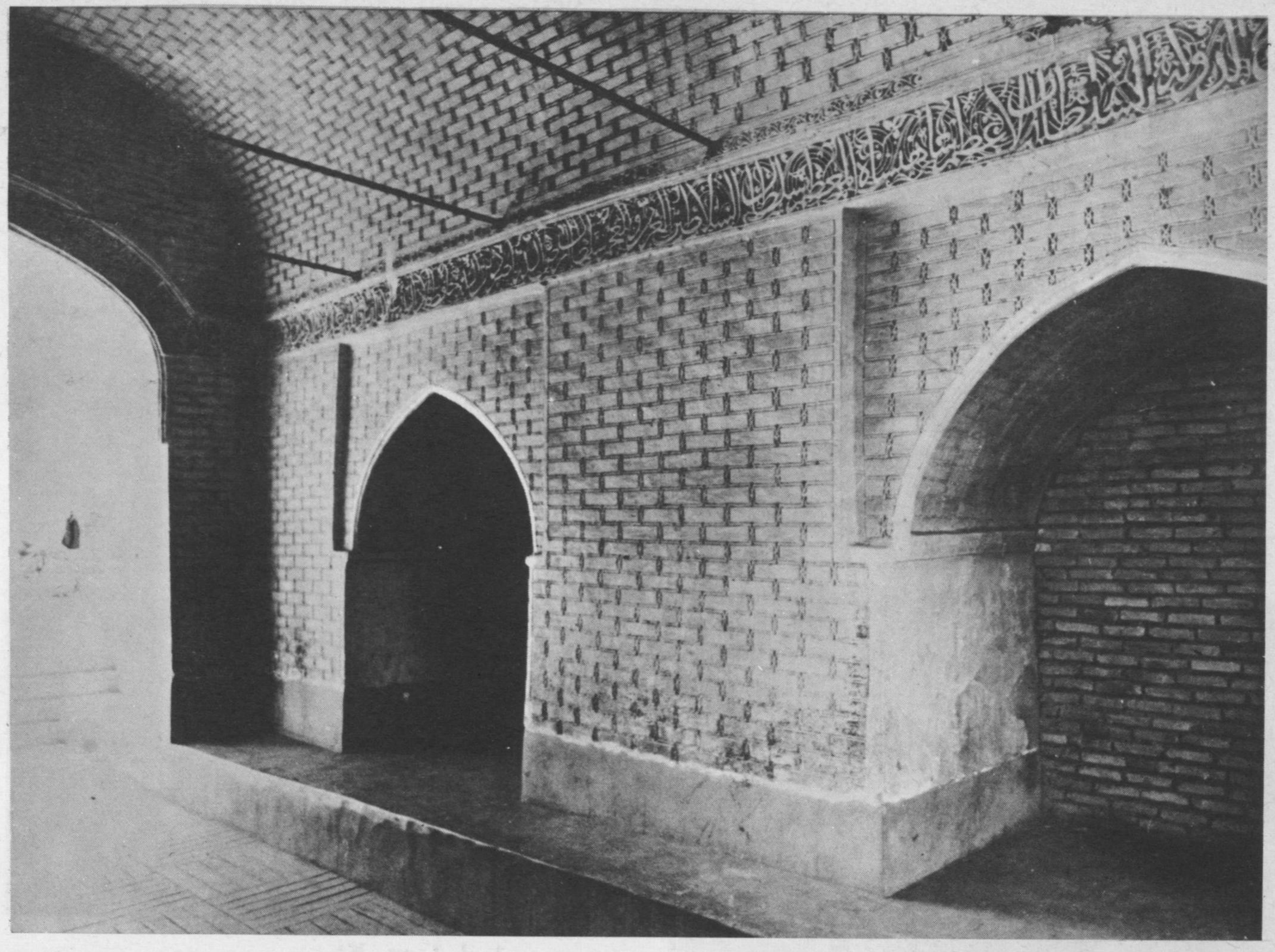
شبستان‌شمالی که‌به‌شبستان‌زمستانی نیزمعروف است دارای ده‌ستون‌مربع شکل‌بازوایای‌بریده‌وسقف ساده‌آجری‌است. (شکل۲۰)

دردیوارهای دهنه‌های پنجگانه ، فرو رفتگی کم عمقی با طاق‌نیم دایره بچشم میخورد (۳۹) .شبستان شرقی که وسیعترو

---

۳۸) طبق اظهارات مهندس دانشور رئیس دفترفنی سمنان

۳۹) تاریخ بنای شبستان شمالی مقدم بر شبستانهای دیگر است

شکل ۱۹– گچبری دالان ورودی

مقبول الجمهور سلاله آل طیفور . شرف المله والدین .ناصح الملوک‌والسلاطین .محمدبن فضل‌اله بن بایزیدی‌ادام‌اله‌برکاته. عمل محمد بن حسین‌حصاص الدامغانی . غفراله له ولوالدیه ولجمیع المومنین‌والمومنات‌فی‌سنه‌ثلاث و عشرسبعمائه (۷۱۳هـ)"

مسجد جامع

مسجدجامع در چند متری جنوب مجموعه بایزیدقرار دارد و از بناهای غازان خان بین سالهای۷۰۰ تا ۷۰۶هجری ساخته شده است .

مسجدمزبور شامل صحن‌مستطیل‌شکل به ابعاد ۱۸/۵× ۱۷ مترمی‌باشد که‌در سمت شرق‌و شمال آن در شبستان و دردو طرف دیگر، راهروو دهنه واقع شده است . بطورکلی ساختمان مسجد جامع از دوشبستان‌عمود بر هم‌تشکیل می‌شود (نقشه ۹ و ۱۰)و برروی‌ضلع سوم نیزقبلا "ایوانهای‌سرپوشیده‌ای وجودداشته‌است .

لازم‌به تذکراست که صحن مسجد غیرحقیقی بوده و بعلت ویران شدن سقف مسجد اولیه آن بوجود آمده است . (۳۸)

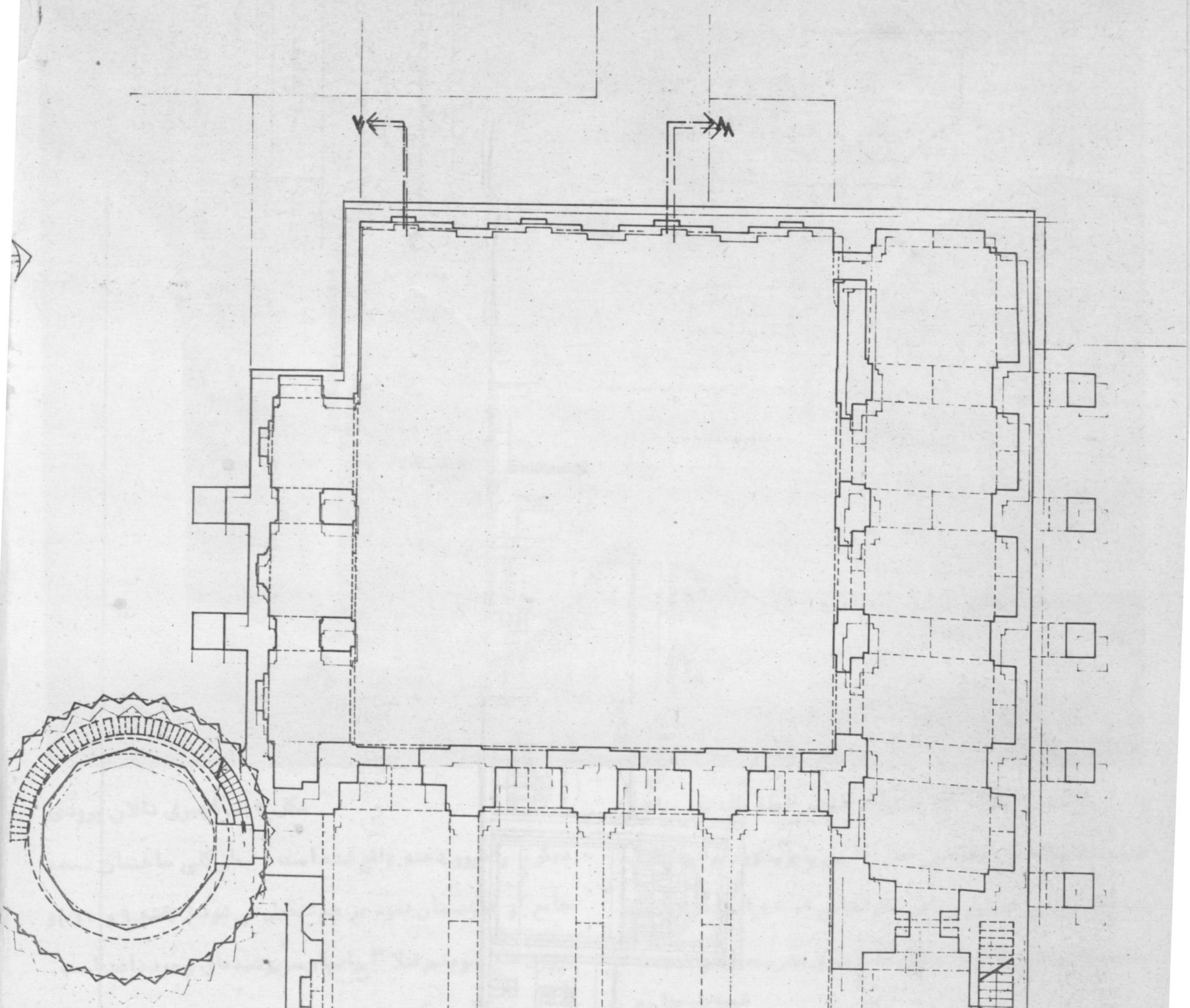
شبستان‌شمالی که‌به‌شبستان‌زمستانی نیزمعروف است دارای ده‌ستون‌مربع شکل‌بازوایای‌بریده‌وسقف‌ساده‌آجری‌است. (شکل۲۰)

دردیوارهای دهنه‌های پنجگانه ، فرو رفتگی کم عمقی با طاق‌نیم دایره بچشم میخورد (۳۹) .شبستان شرقی که وسیعترو

---

۳۸) طبق اظهارات مهندس دانشور رئیس دفترفنی سمنان

۳۹) تاریخ بنای شبستان شمالی مقدم بر شبستانهای دیگر است

پلان مسجد جامع وکاشانه		ب ـ م ۱۰
	۵۳,۵,۱۰	

ن فرو ریخته است. بر این کتیبه عبارت ذیل نوشته شده است:

(السلطان المعظم شاهنشاه الاعظم مالک الرقاب الامم

حامد .... الله حفاظ بلاد الله ناظر عبادالله الموتمن ....

ن الدنیا والدین و الاسلام و المسلمین قامع العدو.... دین

ظل الله فرلعالمین سلطان ملک عبادالحافظین بعنایت رب العالمین

عمل محمد بن حسین بن ابیطالب دامغانی تاریخ .... سبعمائه).

بفاصله کمی، بالاتر از این کتیبه لبه‌های قائم الزاویه برج بوسیله

شوارهای کوچکی بهم متصل شده و آنگاه محیط (بدنه) برج بشکل

ایره در می‌آید.

آنچه در این بنا بیشتر جلب توجه می‌کند. آجرچینی‌ها و

بندکشی‌های برج است که بسیار استادانه و ظریف می‌باشد. (۴۰)

برفراز برج گنبد آجری جالبی بچشم میخورد که با توجه به

ظاهر آن ومقایسه آجرچینی و ظرافت درگنبد و بدنه می‌توان گفت

که این برج قبلا "دارای گنبدی دو پوش رک بوده، که پوشش فوقانی

آن بمرور زمان فرو ریخته است.

دربرج نیز بخصوص درقسمت شمالی آن ویرانی هائی راه یافته

دردوره های بعد به تعمیر آن اقدام شده، زیرا آجرهائی که در

قسمت بالای این برج بکار رفته، باآجرهای بالای ساختمان برج

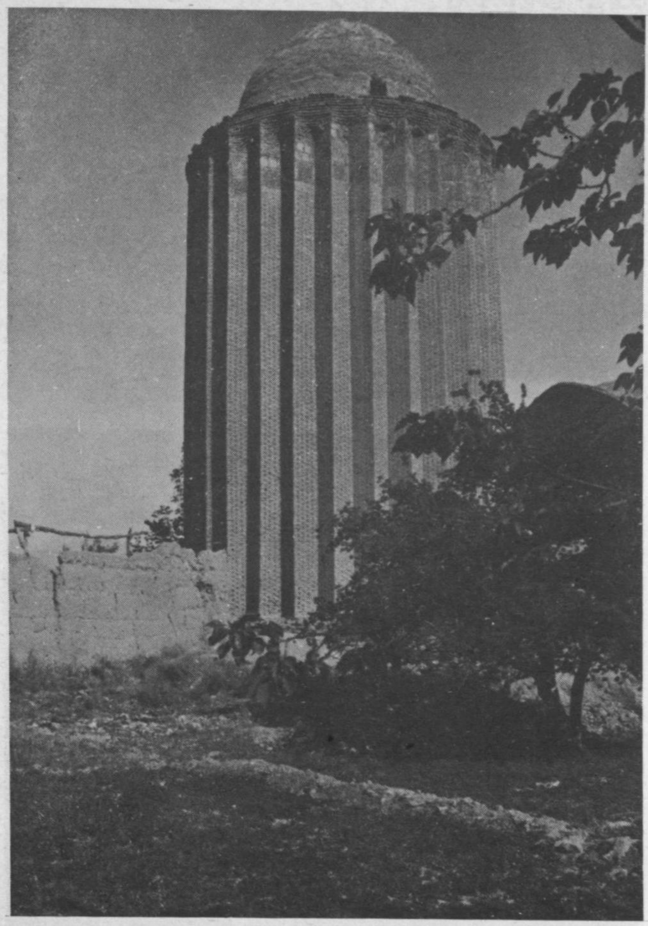
فرق دارد. ثانیا "بندکشی‌های پائین برج ظریفتر از بندکشی‌های

فوقانی است.

عده‌ای معتقدند که محل برج مذکور آتشکده زردشتیان قبل از

اسلام بوده، ولی برخی از مستشرقین از جمله آندره گدار را عقیده

برآن است که بنای برج از غازان خان است و اسم اصلی آن غازانه

شکل ۲۶ــ برج کاشانه

بوده که بدون توجه به اصل آن کاشانه نامیده شده است. (۴۱)

مدرسه شاهرخیه

درسمت جنوب شرقی مسجد سلجوقی مدرسه وسیع دو طبقه

آجری قرار دارد که به مدرسه شاهرخیه معروف است وجه تسمیه این

مدرسه به سبب نام بانی آن شاهرخ تیموری می‌باشد. (۴۲)

بطورکلی مدرسه ازصحن تقریبا "مربع مستطیل شکلی به طول

۱۹/۵ متر وبعرض ۱۸/۵ متر تشکیل شده که دور تا دور آن حجرات

---

۴۰) در قسمت فوقانی برج آثاری از کاشی فیروزه‌ای بچشم میخورد و این نمایانگر این امر است که

در برج مقدار زیادی کاشی بکار رفته بوده است.

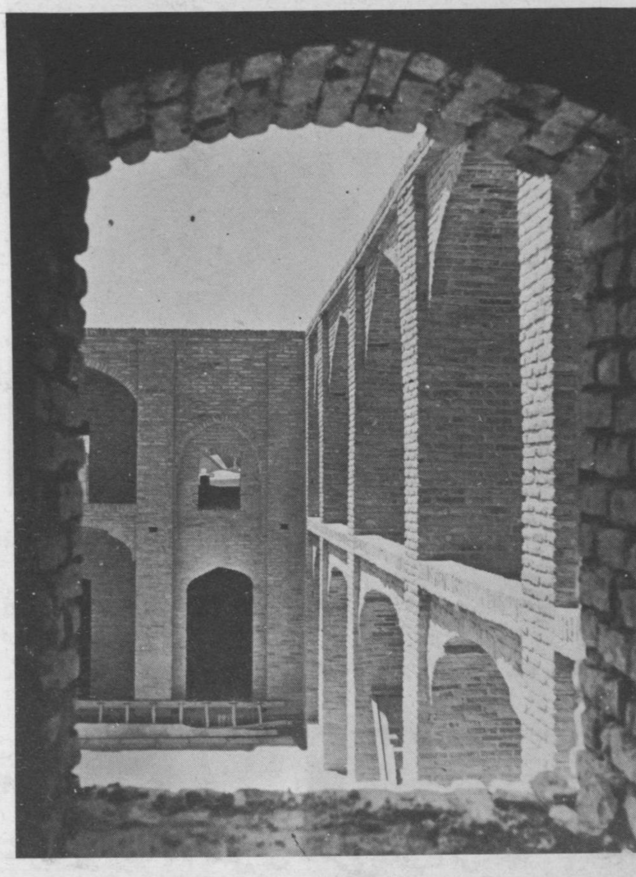
۴۱) تاریخ قومس تالیف رفیع ص ۳۶۴

۴۲) عده‌ای معتقدند که بانی این مدرسه شاهرخ نادری است لیکن طاقهای کلیل حجرات طبقه پائین

که از ویژگیهای دوره تیموری است، این ادعا را تائید نمی‌کند.

دوطبقه احداث گردیده است. در جبهه شمالی و جنوبی دو ایوان وجود دارد که در طرفین ایوانها حجرات دو طبقه ساخته شده است. (نقشه ۳)

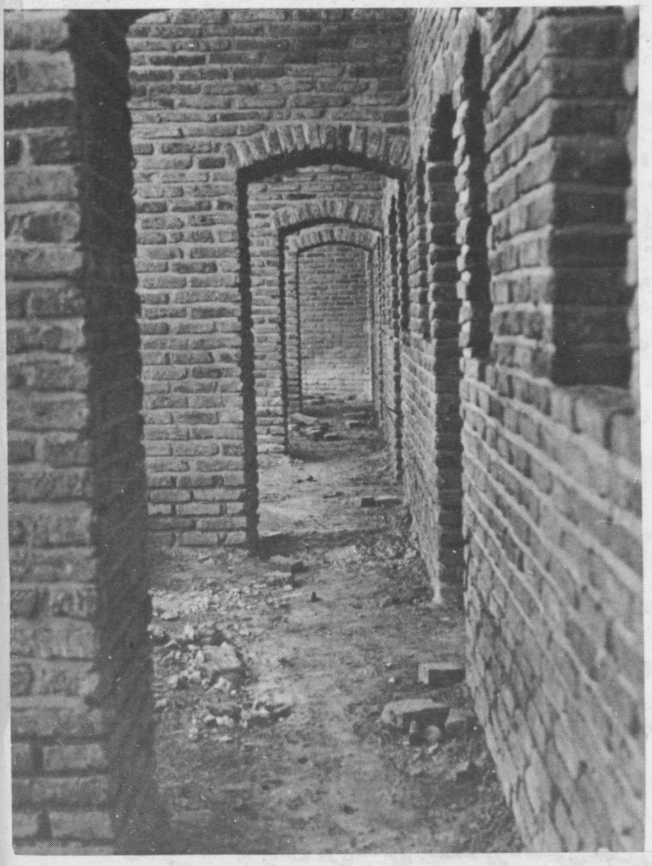
جبهه شرقی مدرسه، دو طبقه، شامل پنج حجره با ایوانی کوچک در جلو می باشد. اتاقها هم اندازه به ابعاد ۳/۵ × ۳ متر و دهنه ایوانهای جلوی آن نیز ۳ متر است طاق این ایوان‌ها در طبقه پائین کلیل آذری و طاق ایوانهای طبقه دوم جناغی می باشد. (شکل ۲۷)

شکل ۲۷ــ جبهه شرقی مدرسه شاهرخیه

در طبقه دوم بین ایوانها درگاههائی وجود دارد که تمام ایوانها را بهم متصل می کند (شکل ۲۸) جبهه غربی مدرسه شاهرخیه ابتدا بصورت اتاقهای مستطیل شکل یک طبقه به ابعاد ۳/۴۰ × ۵ با طاق بلند جناغی بوده است که در چهار سال اخیر به کوشش دفتر فنی سمنان این جبهه نیز مانند جبهه شرقی بصورت دو طبقه در آمده و تمام مشخصات جبهه شرقی، در این جبهه انجام شده است. (شکل ۲۹)

در ورودی مدرسه از طرف شمال و جنوب می باشد. نمای شمالی دارای سردری بلند با طاقی جناغی است که در سالهای اخیر بازپیرائی شده است (شکل ۳۰) در طرفین سردر دو طاقنمای عمیق بچشم میخورد که طاقنمای سمت چپ سردر دارای مقرنس‌های گچی جالبی است. سردر جنوبی نیز دو طبقه است که طبقه پائین دارای طاق کلیل و طبقه دوم را اتاقی تشکیل میدهد.

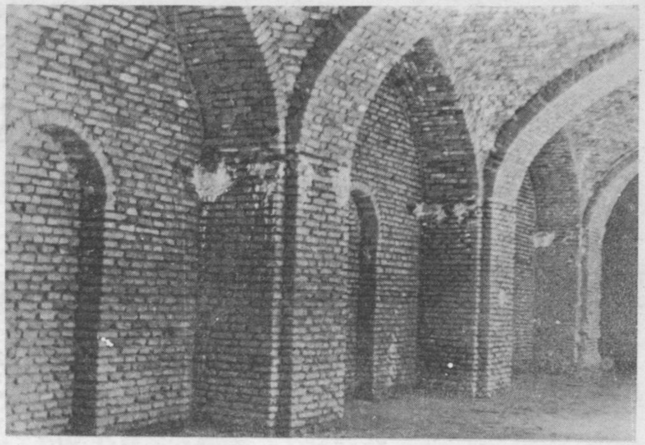

شکل ۲۸ــ درگاههای ارتباطی بین ایوانهای طبقه دوم

بگفته معمرین بسطام این مدرسه تا سی و پنج سال پیش دایر و مرکز تحصیل علوم قدیمه بوده است، لیکن با ویران شدن قسمت هائی از این بنا عملا" بی استفاده ماند. در سال ۱۳۵۵ هجری قمری بوسیله یکی از اهالی بسطام بنام حاجی حسن بسطامی تعمیر گردید (۴۳). در سالهای اخیر نیز این تعمیرات بوسیله دفتر فنی سمنان

---

۴۳) بسطام و بایزید بسطامی ص ۲۹

شکل ۲۰ـ شبستان شمالی مسجد جامع

بزرگتراز شبستان زمستانی است به شبستان تابستانی مرسوم است .

درورودی برج کاشانه در کنار محراب این شبستان قرار دارد

و برسردر آن تاریخ نیمه ماه شوال سنه ۷۰۰ هجری ونام محمدبن

احمد سمنانی و برطرفین در تزئینات گچبری دیده میشود . (شکل ۲۱

ضلع جنوبی صحن شامل سه دهنه است که بوسیله درگاههائی

باطاقهای دالبر تیزه‌دار (طاقهای متقاطع با راس شکسته) بهم

مربوط می‌شود . (شکل ۲۲) بر دیوار دهنه مرکزی (ایوان وسط

محراب با گچبری عالی دیده‌می‌شود که با گچبریهای بسیار زیبا و

هنرمندانه تزئین شده‌است . (شکل ۲۳) این محراب دارای چند

کتیبه می‌باشد :

کتیبه اول : که از سمت چپ محراب شروع شده و محراب را

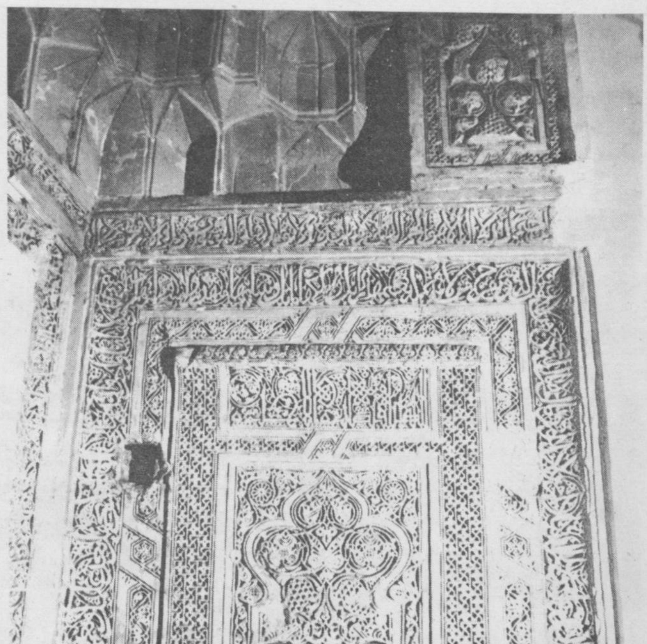
دورمی‌زندو برروی آن قسمتی از سوره شریفه جمعه " یاایهاالذین

آمنوااذا نودی‌للصلوه . . . . . .لعلکم تفلحون " گچبری شده‌است .

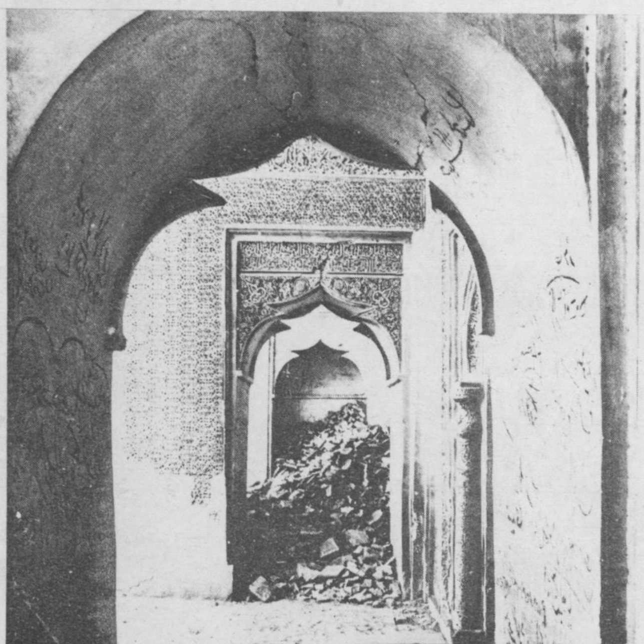
کتیبه‌دوم :بصورت قوسی بالای محراب را زینت میدهد و

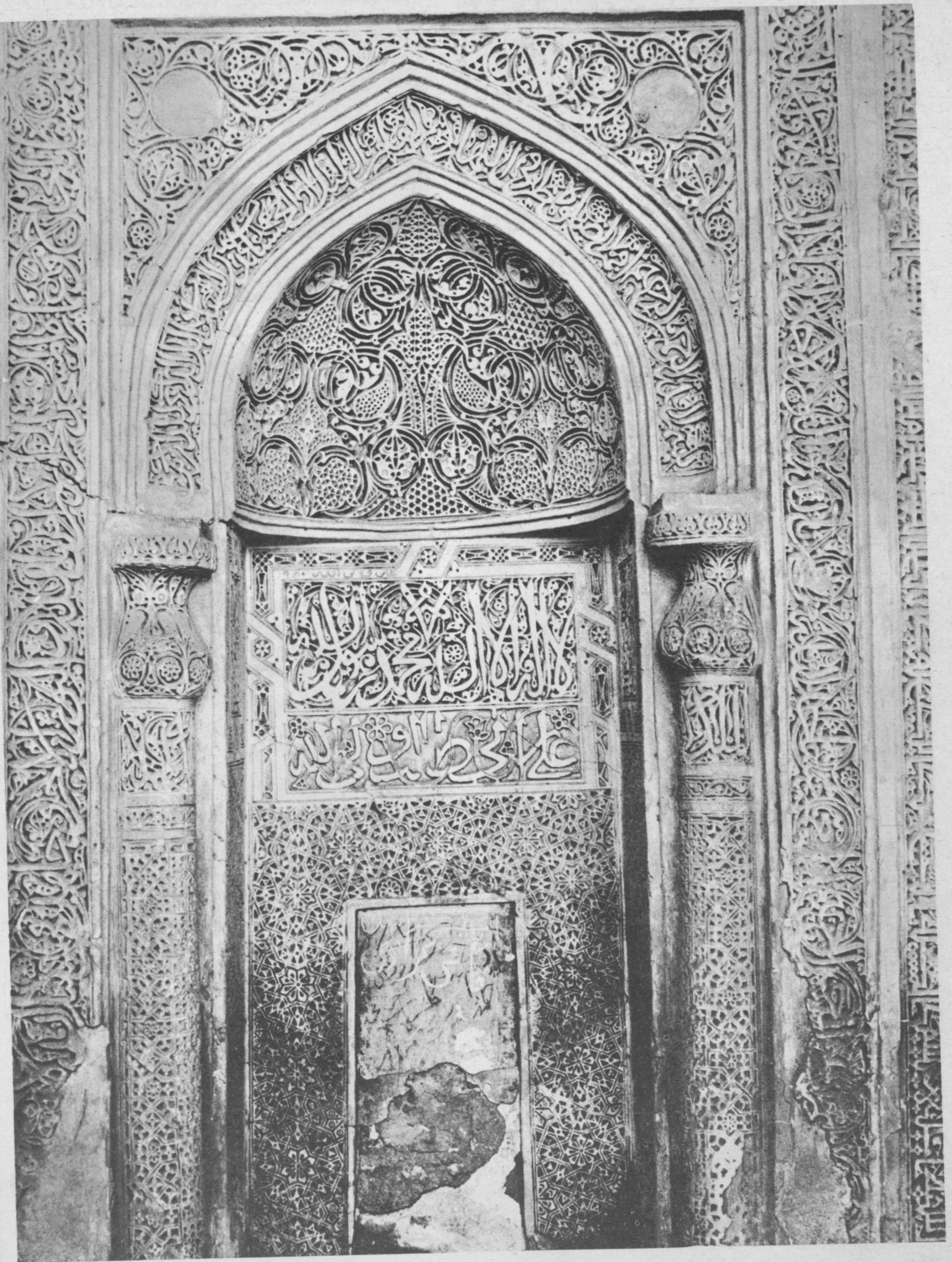
آیه معروف " انما یعمره مساجد الله را در بر دارد .

شکل ۲۱ـ تزئینات گچبری طرفین در ورودی برج

شکل ۲۲ـ درگاههای ارتباطی با طاقهای دالبر تیزه دار

شکل ۲۳– محراب ایوان وسطی مسجد جامع

فتحعلیشاه‌قاجار و تاریخ تعمیرمسجد را که در سال ۱۲۴۲ هجری در زمان حکومت شاهزاده الله‌وردی میرزا بعمل آمده نوشته‌اند . (شکل ۲۴)

برج کاشانه

در جنوب‌شرقی مسجد جامع و متصل به‌آن برج بسیارزیباو بلندترک دار و موزونی‌قرار دارد که به برج کاشانه معروف است. (شکل ۲۵) درورودی برج‌در شبستان مسجد و درکنارمحراب واقع‌شده و دالان کوچکی به ابعاد ۲/۲۰×۲ این در وبرج رابهم متصل می‌کند .

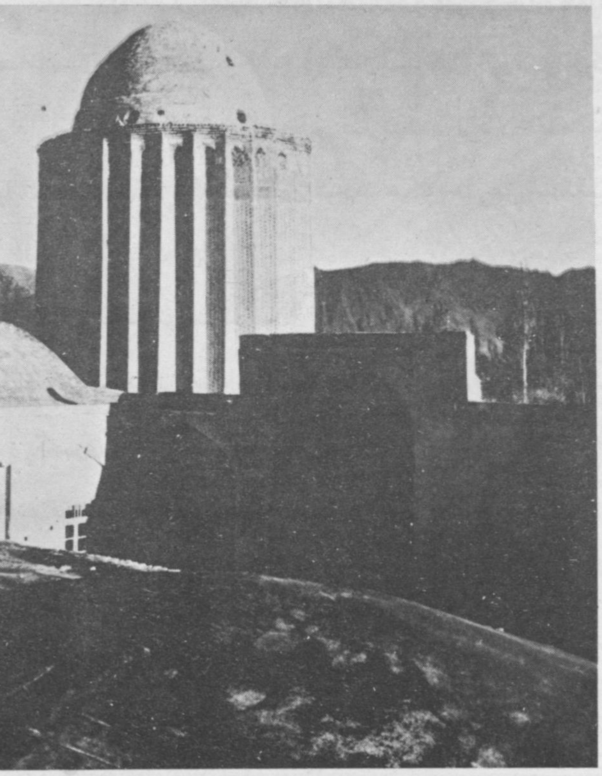
دراطراف سردر و درکنار در، نام محمدبن احمد سمنانی‌و تاریخ‌نیمه شوال‌سال ۷۰۰ هجری قمری باقیمانده که به دشواری خوانده می‌شود . در اطراف و سردردالان مزبورآیه‌الکرسی گچبری شده و در دو طرف دیگر عبارت ذیل نوشته شده است :

(قال رسول اله صلی اله علیه و آله و سلم الدنیادارمن المدارله ومال‌من‌لامال له‌یجمع من لاعقل له و یفرح‌من‌لافهم‌له نعمیها زایل و ملکها فانی بنیانهامنهدم .... و الموت‌لاهها واجب و اله تعالی فکیف یجهل و بعد عملک و یعمی بصرک و صدق رسول الله .... سنه فی الاسلام یشرک بالله تعالی غفرالله له ..... من قراء القران طاهرا " .... تعالی الله غفرله صدق رسول الله)

البته لازم به تذکراست که‌این‌قسمت رامحمدحسین‌دامغانی با کمک برادرش در سال ۷۰۲ هجری قمری ساخته است .

پس ازعبورازراهروی‌مزبوربه درورودی برج‌کاشانه می‌رسیم. بین‌این‌در و فضای داخلی برج کاشانه راهروی دیگریست‌که طول آن درحقیقت همان‌ضخامت دیوار برج می‌باشد . در سمت راست این‌راهرو ودرضخامت دیوار ، پله های برج قرار دارد که تانیمه برج‌یعنی‌روبروی‌در ورودی بصورت غلام گردشی ساخته شده و تا زیر گنبد داخلی ادامه پیدا می‌کند . (نقشه ۹ و ۱۰)

بر دیوارهای‌بین‌پله‌ها وداخل وخارج برج‌سوراخهائی‌تعبیه

شکل ۲۵ـ موقعیت برج کاشانه و سه ایوان

شده‌که نورداخل‌راه پله‌ها را تامین میکند . فضای داخلی برج‌ده ضلعی‌که‌هر ضلع آن‌تقریبا " ۲ متر می‌باشد که متشکل از طاقنماهای کم عمق تزئینی جالب است .

درقسمت‌بالای‌برج‌بردوحاشیه ازآجرهای‌بزرگ‌نوشته‌ای‌بخط کوفی‌دیده‌می‌شود که‌در آن‌نام اولجایتو و سال ۷۲۳ هجری‌قمری ثبت شده است .

درضلع غربی‌این‌برج بر روی یک آجرعبارت‌بسم‌اله‌الرحمن الرحیم‌با خط ثلث‌عالی نوشته‌شده است . در زیر برج سرداب بزرگی‌وجوددارد که بوسیله‌سوراخ‌مستطیلی وسط برج ، بداخل‌آن راه‌می‌یابند. گنبد داخلی بنا بصورت کروی و شامل آجر چینی ظریف می‌باشد .

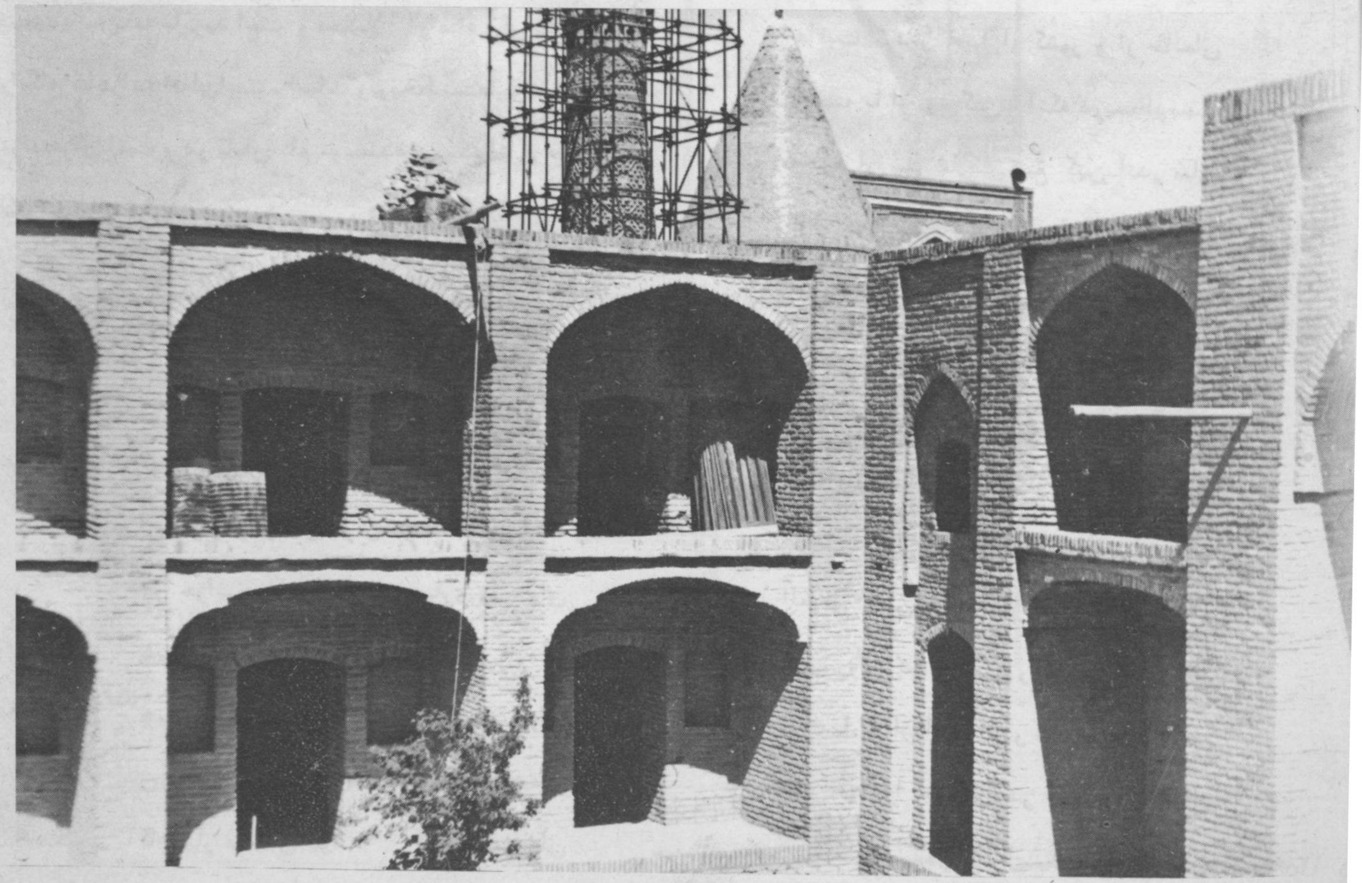
ارتفاع‌برج تقریبا " ۲۰ متر و فرم خارجی آن لبه‌دارمضرس سی‌ترکاست .هر ترک آن بشکل قائم الزاویه است که‌تا زیرگنبد ادامه پیدا می‌کند . (شکل ۲۶)

بالای‌برج دوحاشیه کتیبه‌دارمشاهده‌میشود که قسمت‌زیادی

شکل ۲۹ ــ جبهه غربی مدرسه شاهرخیه

شکل ۳۰ ــ نمای جبهه شمالی از خارج

شکل ۳۱ـ منظره عمومی بسطام ومجموعه تاریخی آن

ادامه‌یافته و تغییرات کلی خصوصا" درضلع غربی‌بنا داده‌شده است .

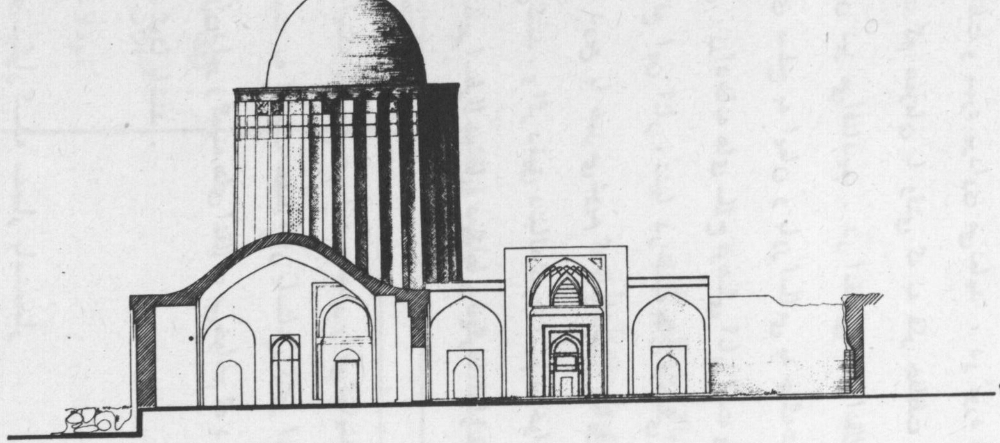
مقبره‌شاهزاده افغان

علاوه بر صفه بایزید قبور متعدد دیگری ، در جنب صفه متصل به سمت شمال‌بقعه بایزید وجود دارد که متعلق‌به‌آرامگاه امیر افغانی و تاریخ آن سال ۱۲۸۶ هجری قمری می‌باشد .

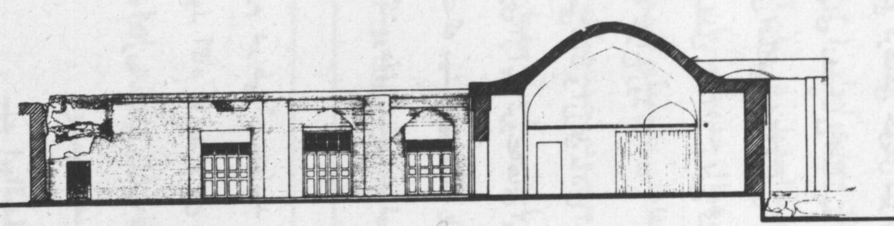
پوپ ، از عجم‌خان و کاظم خان نام می‌برد که مقبره‌شان چسبیده به بقعه بایزید است و محتملا " آرامگاه ذکر شده همان آرامگاه شاهزاده افغان‌است . ابیات زیربخط نستعلیق روی سنگ قبر منقوش است و در پایان نام نویسنده و سنگتراش و حجارآن ثبت شده است :

مهر هرگز می مجوئید ای مهان از آسمان
زانکه او نامهربان با کس نگردد مهربان
مهراو کین است وخیرش‌شر وصلح او جدال
نوش‌اونیش است‌و سورش‌ماتم و سودش‌زیان
ازبهار و ازخزانش خوش‌مشو کاندر پی است
هر خزانی را بهار و هر بهاری را خزان
هیچ می‌پرسید کی بو دست کی و کاوه‌کو
هیچ میگوئید کو جمشید و کو نوشیروان
زین گذشتم باز گو با من که آن خواجه‌ای
کاختیار مردمان بود افتخار دودمان
پیر با تدبیر عالمگیر کز شمشیر او
بی‌نشان‌شد در جهان ازپوردستان داستان
آن امیر بی نظیر و خسرو صافی ضمیر
آنکه از تدبیر پیرش بخت دولت بد جوان
مهر گردون شهنشاهی محمد اعظم آنک
بود اندر عهد عدلش ملک کابل گلستان
کین‌چنین‌چرخ‌کهن با رنگ و ریووصد فسون
عاقبت کردش جدا از کشور و از خانمان
باخت با او نزد کین‌تا آنکه دربسطام‌بست
محکم از بهر هلاکش تیغ کین اندر میان
کرد چون بسطام را بستان ز فرفر خود
ناگهش آمد خروش ارجعی در گوش جان
داعی حق را اجابت کرد و هوئی درکشید
زان سپس شد مرغ روحش را بطوبی آشیان
در جوارظل سلطان سلاطین‌بایزید
آرمید و وارهید از رنج و اندوه جهان
الغرض چون گفت جار الله را لبیک او
خون روان شد مردمان را ازغمش‌ازمردمان
گفت پا نه از ادب اندر میان بر گو که حق
داد او را جایگه اندر بهشت جاودان

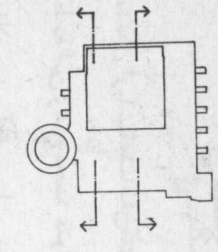
حررهالعبدالمذنب‌محمدرحیم‌هراتی‌عمل‌سیدحسن‌حجارمشهدی‌سنه۱۲۸۶

۷—۷

۸—۸

دانشکده معماری دانشگاه ملی ایران

انستیتو مرمت آثار باستانی

مطالعه و تهیه

پروژه مرمت : مجموعه بسطام

نقشه: ب-م ۱۲	نما-مقطع ۷—۷ و ۸—۸
	۵۳،۵،۱۳

FACOLTA DI ARCHITETTURA DELL' UNIVERSITÀ NAZIONALE DELL' IRAN

ISTITUTO DI RESTAURO DEI MONUMENTI

PROGETTO DI RESTAURO : COMPLESSO DI BASTAM

PROF. ARCH. REZA KASSAI
con la collaborazion
ARCH. KAMRAN RAHGOZAR